

ישיבה מס' 3 12.4.1999 אופייה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית וההשלכות על מעמד הערבים בישראל (המשך)

עאדל מנאע: ברוכים הבאים לפגישה השלישית שלנו. שלושה חברים הודיעו שהם לא יגיעו - הרב בן-נון, אלי רכס והאלה אספניולי. לעומת זאת, הצטרף אלינו היום עורך-דין עוסאמה חלאבי. למעשה הדיון היום הוא המשך לדיון שהתקיים בפעם הקודמת. מכיוון שגם בפעם הקודמת מוטה הינחה, הוא ימשיך בתפקיד היום.

מרדכי קרמניצר: תודה. לטובת מי שלא הספיק לראות את הפרוטוקול ואולי גם לא היה פה - אנחנו ניסינו בישיבה הקודמת להתחיל לעסוק בסוגייה קשה, סוגיית משמעות היות המדינה הזאת מדינה יהודית, לפחות לפי חלק מההגדרות והמגדירים שלה. מה שחשוב לענייננו הוא איזה הגבלות או סייגים הגדרה זו מטילה על האופי הדמוקרטי של המדינה. ניסינו להיות קונקרטיים, אבל מפאת קוצר הזמן, וגם משום שאנשים צריכים איזשהו תהליך של התחממות, הרושם שבו סיימנו את הישיבה הקודמת היה כפול: מצד אחד, רק חלק מהאנשים הספיקו להתבטא, חלק לחלוטין לא התבטאו וחלק דיברו מאוד בקיצור על נושא שדווקא חשוב שנתבטא לגביו בהרחבה. מצד שני, גם מי שהתבטא, לא תמיד ירד לרמה הקונקרטית, להשלכות המעשיות של היות המדינה הזאת מדינה יהודית. כלומר איזה, אם בכלל, הגבלות וסייגים זה מטיל על הדמוקרטיה הישראלית. אני חושב שזה עניין שחשוב שנבהיר ונלבן אותו לעצמנו. אני מניח שהאנשים שרוצים לדבר על הגבלות וסייגים, בדרך כלל יבואו מהצד היהודי, אבל כמובן שחשוב לשמוע גם תגובות לדברים שייאמרו. שוב, אני חוזר ומבקש, בואו ננסה להיות מעשיים ולראות, מעבר להכרזה שיש לה כמובן משמעויות סמליות מסוימות, מה זה אומר במובנים התכליתיים.

סמי סמוחה: אתה שואל שאלה נורמטיבית?

מרדכי קרמניצר: אני שואל שאלה לגבי השקפה נורמטיבית.

סמי סמוחה: האם אני רוצה מדינה יהודית ואיזה אלמנטים אני רוצה לכלול בתוכה.

מרדכי קרמניצר: ומה זה אומר במחירי דמוקרטיה. זאת אומרת, האם מה שאתה רוצה באופי היהודי מטיל מגבלות על האופי הדמוקרטי של המדינה. זה נראה לי דבר שמאוד חשוב שנבהיר לעצמנו.

דוד קרצ'מר: קודם כל אני מסכים עם מוטה. אני חושב שבדיון שהיה לנו בפגישה הקודמת היה דיון בין הצד האקדמי תיאורטי לבין הצד המעשי. לטעמי אנחנו צריכים להתרכז יותר בצד המעשי ולא בצד התיאורטי גרידא. אבל בכל-זאת אני רוצה להגיד כמה מלים על הצד העקרוני, והייתי מגדיר את עמדתי האישית - ואני מדגיש, את עמדתי האישית - בדרך הבאה.

אני בהחלט הייתי חושב שבעולם מושלם יש לוותר על הרעיון של מדינה יהודית ולנסות להקים בכל ארץ-ישראל, פלשתינה - נגדיר את השטח כפי שכל אחד רוצה להגדיר אותו - מדינה של כלל אזרחיה, מדינה על-לאומית או מדינה דו-לאומית. אני חושב שלו יכולנו להגיע לפתרון הזה, היינו פותרים בעיות לא רק ביחסים בין היהודים לבין הפלשתינאים, אלא שהיינו פותרים כמה סטיות שאני רואה אותן כסטיות אינהרנטיות בצד היהודי של הגדרת המדינה כמדינה יהודית. הכוונה שלי היא לכל המערכת של יחסי דת ומדינה, כשלדעתי רוב רובן של הבעיות האלה נעוצות בעצם ההגדרה של המדינה כמדינה יהודית.

אבל אנחנו לא חיים בעולם מושלם. אנחנו חיים במציאות פוליטית מסוימת ובמצב הנוכחי אינני חושב שהפתרון הזה נראה כפתרון מתקבל על הדעת. הוא פתרון לא ישים, ממספר סיבות שאני לא חושב שכדאי לעמוד עליהן, אבל אולי אפשר לתת סיבה עקרונית אחת והיא הסיבה שרוב רובם

של היהודים שחיים במדינת ישראל (ואני לא עושה סקרים, אבל אולי סמי יוכל לספק לנו את הנתונים) אינם מוכנים בכלל לחשוב במונחים האלה. אני מודה ומתוודה שזה לא השיקול היחיד. העניין האחר שמטריד אותי מאוד ושאני לא הצלחתי למצוא לו פתרון בשום הסדר מדיני, הוא איך במסגרת מדינה כזאת מבטיחים את הביטחון הקולקטיבי של היהודים. אני יודע שהפלשת'ינאים כאן יענו לי בשאלה איך מבטיחים את הביטחון הקולקטיבי של הפלשת'ינאים במצב הנוכחי. אני מודה שגם הבעיה הזאת היא בעיה כאובה. אבל בשלב זה, כאשר היהודים מרכזים בידם כוח, אי-אפשר לצפות ואי-אפשר אפילו לבקש מהם לוותר על הכוח הזה, כל עוד לא מציעים להם איזשהו הסדר אלטרנטיבי שיבטיח להם ביטחון קולקטיבי. אם אנחנו מסתכלים מסביבנו בעולם, אנחנו לא מוצאים שום פתרון להגנה על ביטחון קולקטיבי של קבוצה מאוימת אלא הפתרון של מדינה שיש בידה כוח.

יצחק רייטר:

למה אתה קורא ביטחון קולקטיבי?

דוד קרצ'מר:

הייתי אומר קודם כל ביטחון פיזי, אבל גם האפשרות להתקיים כקולקטיב. כקהילה שאם היא בוחרת לחיות כקבוצה שיש לה מאפיינים דתיים והיסטוריים ייחודיים, היא יכולה לעשות כך.

אנחנו לא יכולים להתעלם ממה שאנחנו רואים שקורה היום בעולם, וזה לא מעודד. זה לא מעודד במיוחד מבחינה זו שפתאום שולפים מאיזשהו מקום כל מיני סכסוכים היסטוריים שחשבו שאולי עברו מן העולם וכנראה שהם עדיין חיים.

אני חוזר ואומר, לו יכולתי לפתור את הבעיות האלה, אני בהחלט הייתי חושב שהפתרון הרצוי הוא הפתרון של מדינה על-לאומית. קראתי את הדברים של נביל מוחמד, ואני חושב שהם מאוד משכנעים. הספר שלו הוא אולי הדבר הכי חשוב שנכתב בעניין הזה, בעיני לפחות. למרות שאני מקבל במישור העקרוני את הניתוח הזה, לדעתי הניתוח הזה כרגע איננו ישים, עד שאנחנו פותרים את הבעיות האלה. אני לא יודע איך לפתור אותן, ואני לא חושב שיש איש שיודע לפתור אותן.

לכן אני חושב שאנחנו חייבים לנסות לטפל בבעיות המעשיות, כפי שמוטה הגדיר אותן, בהנחה שדוחים את הפתרון הזה כפתרון ישים כרגע. הבעיה כפי שאני רואה אותה, ואני חושב כפי שרוב האנשים רואים אותה, היא איך אנחנו מקטינים את המתח, או אם תרצו הסתירה, - בין מדינת ישראל כמדינה יהודית לבין מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית. הצעתי לקבוצה הזאת היא שאנחנו נגדיר תחומים ספציפיים וננסה קודם כל לטפל בהם אחד אחד, ננסה לראות איך אפשר להגיע בכל אחד מהם פתרון יותר מתקבל על הדעת. אין ספק שהתחומים רבים, וברוב רובם של המקרים המתחים האלה אינם בהכרח נובעים מעצם הגדרת מדינת ישראל כמדינה יהודית. היסטורית כן, אבל עניינית ועקרונית, לא.

אפשר להתחיל בנקודות השונות. הנקודה העקרונית והעיקרית היא הנקודה של חלוקת המשאבים בתוך המדינה, שאני רואה אותה כנקודת המפתח כאן. כולנו יודעים שבמשך חמישים שנה הייתה חלוקה מפלה בצורה בוטה וקשה בכל התחומים. האפליות מוסדרות באמצעים משפטיים שונים, כולל, למשל, מתן מעמד מיוחד ומיוחד לסוכנות היהודית ולהסתדרות הציונית העולמית ולקרן הקיימת לישראל. אני חושב שבראש ובראשונה צריכים להגיע לפתרון שלפיו המוסדות האלה הופכים להיות אך ורק מוסדות וולונטריים שאין להם שום מעמד מיוחד או מיוחד, ובוודאי אין להם כוח שלטוני. הם הרי מיוצגים בכל מערכות השלטון ובחלק מהתחומים יש להם כמעט שליטה בלעדית. למשל בכל הנושא של ההתיישבות החקלאית. ההתיישבות החקלאית מנוהלת בידי גוף שמטפל ביהודים וביהודים בלבד. זהו נושא מאוד עקרוני ובעל היבטים מוסדיים שצריכים לטפל בו, אבל כמובן שהנושא של חלוקת משאבים איננו נוגע אך ורק אליו. במידה מסוימת הקטינו את הבעיה כאשר ביטלו את קצבאות הילדים המיוחדות באופן הדרגתי, בעקבות ההסדר שנעשה בזמן ממשלת רבין, אבל יש עדיין תחומים מסוימים שבהם יש יתרונות לשירות בצה"ל, כמו הניקוד במשכנתאות וכל מיני דברים כאלה. כמובן שכל עוד השירות הוא סלקטיבי, וכרגע הוא יישאר כנראה סלקטיבי, אז אסור שהדברים האלה יישארו בעינם.

לאחר מכן לעסוק בכל נושא המימון. נושא החינוך הוא נושא בוער ביותר, נושא שירותי רווחה, נושא הרשויות המקומיות, נושא שירותי הדת. כל הנושאים האלה ידועים, הם נחקרו והנתונים קיימים. עקרון יסודי חייב להיות שהאזרחות היא שווה, ואזרחות שווה משמעה גם חלוקה שווה של משאבים ללא קשר להשתייכות האתנית הדתית והלאומית של האזרח.

זה נושא אחד. הנושא השני הוא הנושא של שיתוף ממשי בכל מערכות השלטון. אני לא יודע איך אפשר לטפל במישור העקרוני, אבל צריכים לשאוף אליו. אי-אפשר כמובן לקבוע עקרון בעניין הזה, כיוון שהכל תלוי בקונסטלציה הפוליטית.

עוסאמה חלבי:

אתה מתכוון לשיתוף של ערבים.

דוד קרצ'מר:

כן.

אלה בלפר:

אתה מתכוון גם לשיתופי נשים.

דוד קרצ'מר:

גם נשים, כן. אסור לחזור על התרגיל שהמפלגות הערביות כשרות כדי לתת בסיס וגוש חוסם לקואליציה, אבל אי-אפשר לשלב אותן בתוך הקואליציה, בתוך הממשלה. זה מחסום שחייבים לעבור אותו. לעבור אותו עקרונית, כלומר אין הכוונה למתן נציגות ערבית סמלית לטיפול בערבים. אנחנו לא נעבור את המחסום הזה עד שיהיה שר ערבי שהוא אחראי על תחום מסוים ללא קשר למגזר הערבי. אם למשל, שר הבריאות, שמטפל בבריאות במדינת ישראל, יהיה ערבי. היה סגן שר, אבל זה בדיוק הדבר שצריך לנסות לשבור. אני חושב שצריכים - ואת זה אני אומר במבוכה מסוימת, משום שאני לצערי לא דובר ערבית - להרחיב את המשמעות העקרונית של שפה רשמית של מדינת ישראל. צריכים לדאוג לכך שכל הפרסומים הרשמיים יפורסמו בו-זמנית גם בעברית וגם בערבית. בנושא השילוט חייבים גם להבטיח שכל שילוט במדינת ישראל יהיה בעברית ובערבית. אני כמובן לא חושב שיש טעם עכשיו למנות את כל התחומים, אבל זה הכיוון שאני מציע לדיון כאן.

מרדכי קרמניצר:

האם אתה בכלל רואה איזשהו היבט שבו ישראל צריכה להיות פחות דמוקרטית בגלל היותה מדינה שכנראה תמשיך לקרוא לעצמה מדינה יהודית? זה תלוי איך אתה מגדיר דמוקרטיה. אני קראתי את המאמר של רות גביזון ואני מסכים איתה, משום שהתפיסה שלי לגבי הדמוקרטיה היא תפיסה מינימליסטית. אני לא יודע מאין האנשים לוקחים את הדגם שלהם לדמוקרטיה. אני אספר לכם בקיצור נמרץ מה אני עשיתי בשבועות האחרונות, ויש לזה נגיעה למה שאנחנו עושים כאן. במקרה אני יושב בוועדה לזכויות אדם באו"ם שמפקחת על קיום האמנה הבינלאומית לזכויות אזרחיות ופוליטיות ב-144 מדינות בעולם. אני יושב שם כבר ארבע שנים. במשך התקופה הזאת הספקתי לבדוק את המצב בעשרות מדינות, בכל היבשות. לפעמים אני שואל את עצמי על איזה מדינה מדברים כאשר מדברים קודם כל על, מדינה מתוקנת,, מושג שאני אף פעם לא הצלחתי לתרגם משום שפה אחרת, או על 'דמוקרטיה'. יכול להיות שאפשר לדבר כך על מדינות סקנדינביה. אבל גם שם, המצב נראה קצת פחות דמוקרטי ברגע שידוע שיש בשוודיה 800 עובדים זרים ומתחילות תגובות לכך.

לכן, אם הייתי צריך לומר שמדינת ישראל איננה דמוקרטיה, אז הייתי צריך לומר, פחות או יותר, שאני לא מכיר מדינה דמוקרטית בעולם, ואני יכול כמעט בכל מקום ומקום להצביע על אי-אלו בעיות בהקשר זה.

לכן, אני לא חושב שצריכים לשלם מחיר במונחים של דמוקרטיה על היות המדינה יהודית. אני חושב שבהחלט צריכים לפעול באותם תחומים יישומיים. יש כוחות במדינת ישראל, שחושבים שמכיוון שמדינת ישראל היא מדינה יהודית, אז הדבר הזה כשלעצמו מצדיק אפליה, בזה צריכים לטפל.

יש כמובן בעיה אחת כאובה ואני מודה שאני לא חושב שכרגע אפשר לפתור פה את הבעיה הזאת, והבעיה היא הבעיה של חוק השבות. כפי שרות מציינת במאמר שלה, מדינת ישראל איננה המדינה היחידה בעולם שיש לה חוקי הגירה שקושרים בין המוצא האתני של הרוב לבין הזכות להגר. הקושי במדינת ישראל הוא כמובן שהחוק הוא לא סימטרי, כיון שמקבלים יהודים ולא מקבלים פלשתינאים. אני נוטה לחשוב שאת הבעיה הזאת נצטרך לפתור, אבל במישור הפוליטי. במוקדם או במאוחר נצטרך להתמודד עם הבעיה של האוכלוסייה הפלסטינית וזכויותיה, בין אם זה יהיה במסגרת המדינה הפלסטינית ובין אם זה במסגרת מדינת ישראל.

אני בהחלט חושב, וזה ללא קשר לשאלה הזאת, שחייבים לנתק את הקשר בין חוק השבות לבין חוק האזרחות. אני חושב שהקשר הזה לא היה הכרחי, אני חושב שהקשר הזה הוא רע, הוא קשר מפלה, וצריך לנתק לחלוטין את הקשר הזה. חוק השבות צריך לתת ליהודים להיכנס למדינת ישראל. הבסיס של אזרחות צריך להיות בסיס שווה. מי שמגיע לתוך מדינת ישראל צריך להיות כאן מספר שנים, כפי שמקובל במדינות אחרות, ואז יכול להיות שהוא והיא יכולים לקבל אזרחות אחרי שהות מספקת והוכחת קשר אמיתי בין אותו אדם לבין המדינה, כפי שמקובל במדינות הגירה אחרות.

סמי סמוחה:

שלוש הערות. ליותר מהערות אין לי זמן. החלק השלישי של דבריי הוא מאוד מפורט, כי אני מתייחס בו לשאלה איפה בדיוק הקונפליקטים מצויים ואיפה אפשר לרכך אותם.

קודם כל, ברמה העקרונית. בכל-זאת צריך לנתח את הבעיה, כי אי-אפשר לדבר על אופייה היהודי של המדינה ועל ההתנגשות עם אופייה הדמוקרטי, בלי להיכנס למהות של הבעיה. אני אומר את זה בקצרה.

אם נסתכל היסטורית על כל מה שקורה בארץ, מדובר על כך שקמה כאן מדינת לאום של עם שהוא עם מופלה - Diaspora people - על אדמה שהייתה כבר מיושבת על-ידי עם אחר. זו המהות. עם זה כל אחד יסכים, אבל אולי הקביעה הראשונה. הקונפליקט הוא בלתי נמנע במקרה הזה, התנגשות אלימה לא פחות מאשר הקביעה הראשונה. הקונפליקט הוא בלתי נמנע במקרה הזה, התנגשות אלימה היא בלתי נמנעת, כפי שבאמת קרה פחות או יותר, אבל אני טוען שלא הושגה הכרעה. זהו קונפליקט שלא הושגה בו הכרעה. שום צד לא ניצח בקונפליקט הזה. היהודים אמנם הצליחו להקים מדינה, והעם הפלשתיני הפך להיות עם של פליטים, יצא לגולה וכולי, אבל הם הפסידו קרבות ולא הפסידו את המלחמה. הם לא הוכרעו. אנחנו יודעים שבמדינות התיישבות אחרות בעולם, ברוב המקרים של המקרים הושגה הכרעה היסטורית. בכל ארצות אמריקה הושגה הכרעה, המתיישבים הלבנים פשוט הכריעו את האוכלוסייה המקומית. בשני מקומות בעולם לא הייתה הכרעה, בשתי מדינות התיישבות - בישראל ובדרום-אפריקה. הסיבה לכך שלא הושגה הכרעה בישראל היא ש ההתיישבות היהודית באה מאוחר, בסוף העידן הקולוניאלי, כאשר כבר לא היה ניתן להרוג אנשים, לענות אותם וכולי.

אני רואה את הצד הערבי חזק כמו הצד היהודי, ואפילו יותר כי מאחוריו עומד העולם הערבי. למה לא הושגה הכרעה? כי הפלשתינים הם חלק מהעולם הערבי. זהו עם שיש לו מעמד היסטורי, שיש לו אזור גדול עם משאבים וכולי. לא אכנס לזה, הנקודה העיקרית היא שאין הכרעה. ברגע שאין הכרעה במאבק בין שני עמים על אותה טריטוריה, הפתרון היחיד האפשרי שהוא צודק – אבל אני לא רוצה להשתמש במילה צודק- נקרא לזה הוגן או פחות רע - והוא גם חכם וגם מעשי, זה חלוקה של הטריטוריה. שני הצדדים רוצים את אותה טריטוריה, כך שהדרך היחידה היא לחלק אותה. זאת אומרת, אי-אפשר לדבר על כל הקונפליקט בין היהודים לערבים בתוך מדינת ישראל במנותק מהבעיה הפלשתינית. אני מיד מוציא מסקנות מעשיות מתוך העניין הזה. ברגע שיש מדינה פלשתינית, גם היא תיהפך למדינת לאום, תיתן סיפוק לאוכלוסייה הפלשתינית, זכות להגדרה עצמית, תרבות פלשתינית. אני לא בטוח אם היא תהיה דמוקרטית - כנראה שלא- אבל היא תהיה מדינה פלשתינית.

בתוך מדינת ישראל אין חלוקה, וזו הבעיה. פה יש מדינה אחת. אם אתה מקים פה מדינה יהודית, אז זה מתנגש עם הדמוקרטיה. אין פה שום חוכמות ואי-אפשר להסתיר את זה. אם הייתה הכרעה, אז כל הבעיה הייתה נעלמת. אם הערבים היו מגורשים מפה, או מושמדים, כמו שהיה בארצות אמריקה, הבעיה הייתה נעלמת. לא היה בעניין דיון, כי לא היה להם כוח. אם לא היו הורגים את האינדיאנים בארצות-הברית, הם היו עכשיו מאה מיליון, לפי כל מיני ספקולציות שעושים. אז ארצות-הברית לא הייתה הופכת להיות מדינה נוצרית אירופית והיו להם אותן בעיות. זאת אומרת, הבעיה העיקרית היא שלא הייתה הכרעה.

היהודים בתוך מדינת ישראל אומרים: השגנו הכרעה. לדעתי הושגה הכרעה בתוך מדינת ישראל. עצם זה שהיא מדינה יהודית ודמוקרטית, והאוכלוסייה הערבית לא יכולה להיפטר מהעניין הזה. כמו כן, היהודים הם נחושים - לפי הסקרים שלי, 95 אחוז מהיהודים, ימין ושמאל, רוצים מדינה יהודית, ואין הבדל בין החרדים לשאר האוכלוסייה. בסקר שלי, אלה שלא אמרו מדינה יהודית, לא הבינו את השאלה וענו כך לא בגלל אידיאולוגיה. אלו טעויות במדידה.

עדנה אולמן-מרגלית: אבל אלה שכן, לא מבינים את הביטוי באותו אופן. אנשים מבינים מדינה יהודית באופן מאוד שונה.

סמי סמוחה: מה שאני רוצה לומר הוא שלא הושגה הכרעה בין היהודים והפלשתינים באזור. הפתרון הוא חלוקה טריטוריאלית אבל אין מדינה פלשתינית ממש. כן הושגה הכרעה בתוך מדינת ישראל. מאחר שאותם ערבים פלשתינים בישראל הם חלק מהעם הפלשתיני, הם פשוט משלמים את המחיר של ההכרעה שהושגה בתוך ישראל. המחיר שהם משלמים הוא בעובדה שבשבילם המדינה היא לא כל כך דמוקרטית. בשביל היהודים היא דמוקרטית, אבל בשבילם היא פחות דמוקרטית. זה הבסיס לכל זה.

מה זה מדינה יהודית בשבילי? אנחנו יכולים לדבר פה על אלף מאפיינים של המדינה, ואני כתבתי על זה הרבה, אבל יש שני אלמנטים ביהודיותה, לא יהדותה, של המדינה.

אלמנט אחד, הוא רוב יהודי, אבל לא רוב יהודי מקרי. בהמון ארצות יש רוב אתני מסוים או לאומי מסוים. הרוב היהודי במדינת ישראל הוא רוב מתוכנן, הוא רוב אידיאולוגי. רוב שתכננו אותו במשך ההיסטוריה, הוא חלק מהשאיפות הלאומיות, חלק ממדיניות מתוכננת שהייתה כרוכה בגירוש של ערבים ב-1948 ובעוד הרבה החלטות שנעשו. הרוב הזה מובטח על-ידי חוק השבות שאי-אפשר לנתק אותו מהעניין. חוק השבות הוא חלק אינטגרלי כיוון שהוא מממש את הרוב היהודי. אי-אפשר להגיד שזה חוק כמו כל חוק אחר, כי זה לא חוק כמו כל חוק אחר. אי-אפשר להשוות אותו לחוק הגרמני, כי הקונטקסט ההיסטורי של החוק הגרמני, שהוא דומה לחוק השבות, שונה. פה מדובר בעם שחזר לאדמתו ובשבילו הגירה זה דבר עליון. חוק השבות הוא חלק

ממהות המדינה. כאחד מהאמצעים של המדינה שמופקדת על כך שבישראל יהיה רוב יהודי ושהרוב הזה יגדל ככל האפשר. זהו אלמנט עקרוני אחד. האלמנט השני הוא זיקה של מדינת ישראל לעם היהודי, שרובו חי מחוץ לישראל. זה קשור לעניין הרוב היהודי, אבל גם עומד בפני עצמו. אפילו אם היהודים בעולם לא יעלו לארץ, עדיין יש זיקה הדוקה בין ישראל ובין העם היהודי. היהודים כאן רואים את עצמם חלק מאותו עם, יש להם אינטרס שהעם היהודי ימשיך להתקיים, הם רואים ביהודים בני-ברית וכולי. אלה הם שני האלמנטים. על יתר הדברים היהודים יכולים להתפשר, לרכך וכולי, אבל על שני האלמנטים האלה לא. שני האלמנטים האלו הם שמגדירים את אופייה של המדינה, וזה ברור לחלוטין שהם לא דמוקרטים.

למה הם לא דמוקרטים? כי הם לא מקובלים על-ידי הערבים, כי יש בהם אלמנט של כפייה, של מימוש זהות אחת על-חשבון זהות אחרת. משמעותו של חוק השבות ושמירה של רוב יהודי, היא הדרה של הפלשתינים. אחרת אין לזה משמעות. זאת אומרת, זה חוק כפול-מצד אחד אתה מכניס יהודים, ומצד שני אתה לא מכניס אחרים. לא מדובר בקטגוריה כללית של אחרים-האחרים החשובים והמשמעותיים זה הפלשתינים. לא מדובר על פליטים מקוסובו, זאת לא הנקודה כאן, אלא על זכות השיבה של הפליטים לתוך מדינת ישראל. לכן משמעותו של חוק השבות היא גם שאתה לא נותן זכות שיבה לפליטים.

אלה הם שני אלמנטים והם בהחלט לא דמוקרטים, כי ההכרעה מושגת בכוח. הצד השני לא נותן לגיטימציה לעניין הזה. רואים את זה חד-משמעית במחקרים שלי. ערביי ישראל לא מקבלים את תפקידה של מדינת ישראל להבטיח את הרוב היהודי, לשמור על רוב יהודי במדינת ישראל ואת הזיקה של ישראל ליהדות התפוצות, כשאלו הם שני אלמנטים מרכזיים. זה חלק אחד מדבריי.

אעבור לחלק השני של דבריי. מאחר שאני רואה שיש פה סתירה מהותית, שיש אופי דואלי לישראל, שהיא גם יהודית וגם דמוקרטית, שיש פה מתח וסתירות ושהערבים משלמים את מחיר הסתירה עד עכשיו, העיקרון שהנחה אותי הוא לנסות לחזק את האופי הדמוקרטי על-חשבון האופי היהודי מבלי לפגוע בשני האלמנטים המהותיים של היהודיות. יש עוד המון אלמנטים באופייה היהודי של המדינה, אבל אני אנסה להפריד בין הליבה, שזה שני האלמנטים האלה, ובין מאפיינים רבים אחרים. כלומר, לבקר או לרכך עד כמה שאני יכול אלמנטים אחרים, ובאותו הזמן גם לחזק את אופייה הדמוקרטי של המדינה, כי הערבים הם המוטבים של האופי הדמוקרטי של המדינה. זה ברור לחלוטין. ככל שתחזק את אופייה הדמוקרטי של המדינה, מי שירוויח מזה הם הערבים. גם היהודים ירוויחו, אבל הערבים ירוויחו הרבה יותר מאשר היהודים. זה עקרון אחד.

העיקרון השני הוא לנסות עד כמה שאפשר להגדיל את השוויון בין יהודים וערבים בכל התחומים, לא רק בתחומים הקצאתיים, כלומר למנוע אפליה, אלא גם בתחומים אחרים, עד כמה שזה ניתן. ליצור הזדמנויות, לתת עדיפויות, לתקן עוולות של העבר ולהגדיל עד כמה שאפשר את השוויון בין יהודים וערבים. אלה הם שני העקרונות.

אם אתם רוצים לשמוע מה באופן קונקרטי אני מציע בשביל לממש את שני העקרונות האלה, אז אני יכול להגיד כרגע רק בראשי פרקים ובפעם אחרת אפשר להיכנס לזה. לדעתי אם כבר הולכים לקראת אמנה, אלה הדברים שצריכים להיות באמנה.

לגבי האמנה, העיקרון שמנחה אותי הוא זה: אנחנו לא צריכים לעסוק בפירוט של מדיניות כמו לדוגמא לתת יותר כסף לחינוך הערבי, טיפול בבעיית הכפרים הלא מוכרים וכולי. אלה דברים שהם כבר לעוסים והם יותר מדי פרטניים. מצד שני אנחנו לא ננסה להגיע להסכמה על אופייה היהודי של המדינה וכל מה שקשור בזה, כי קשה יהיה להשיג הסכמה כזאת. נלך על משהו באמצע. הדברים שאני עומד לומר, הם בדיוק באמצע.

עוסאמה חלבי:

לפני שאתה ממשיך. בעצם אתה אומר שלא נסכים לגבי אופייה של המדינה כמדינה יהודית. אתה מציע את הדברים שאתה רוצה עכשיו להציע. אבל בעצם זה שאתה אומר שבשני העקרונות האלה אתה לא נוגע, אתה לא שומר על האופי של המדינה היהודית?

סמי סמוחה:

אני שומר, כן. אני אומר חד-משמעית. אמרתי שאני שומר על האופי של המדינה בשני הדברים, בשני הדברים המהותיים האלה. אני מוכן לוותר או לרכך הרבה דברים אחרים.

קריאת ביניים:

אתה שומר גם על אופייה הדמוקרטי.

סמי סמוחה:

כן. אני רוצה לחזק אותה.

טלאל אלקרנאוי: לא רק זה. הוא אומר גם להגדיל את השוויון- לא להביא לשוויון דרסטי אלא להגדיל את השוויון.

סמי סמוחה: נכון. היא תישאר דומיננטית יהודית, בוודאי. מדינה יהודית, פירושה דומיננטיות יהודית. זה ברור לחלוטין. זה ברמה של הפשטה הגבוהה, אבל עכשיו אני רוצה ללכת לרמת הפשטה בינונית ואז אני אגיד לך דברים שהם בסדר גודל משמעותי, לא דברים קטנים, שאפשר לעשות על-מנת להפוך את המדינה למדינה יותר דמוקרטית. היא תהיה פחות יהודית, אבל היא עדיין בתוך הנורמה או העיקרון של מדינה יהודית. דבר ראשון, ההכרה בזכות העם הפלשתיני למדינה משלו כי זהו העיקרון של החלוקה שציינתי, ובמסגרת זה ההכרה בערביי ישראל כחלק אינטגרלי מהעם הפלשתינאי.

עאדל מנאע: מדובר בארבעים או בששים אחוז או בכל הגדה המערבית ועזה? אם זה רק ברמאללה ושכם, זה לא יפתור את הבעיה.

סמי סמוחה: לא רציתי להיכנס בשלב זה לפרטים, אבל תראה את החלק השני של הדבר הזה והוא: להכיר בערביי ישראל כמיעוט לאומי פלשתיני עם זיקה מיוחדת למדינה הפלשתינית. זאת אומרת, אני מכיר בהם כחלק מהעם הפלשתיני ומאחר שהעם הפלשתיני, זכותו למדינה, אני מוכן להכיר בכך שיש להם זיקה מורחבת לא רק לעם אלא גם למדינה. זאת אומרת, אני מוכן להכיר בזה שממשלת פלשתינ תנהל משא ומתן עם ממשלת ישראל לגבי הגנת הזכויות של ערביי ישראל. אני רואה בזה דבר לגיטימי כמו שממשלת הונגריה מנהלת משא ומתן עם ממשלת סלובקיה לגבי זכויות המיעוט ההונגרי בתוך סלובקיה. אני רואה את זה כדבר לגיטימי, כי אני רואה אותם כחלק מאותו עם, יש להם זיקה מיוחדת לעם, יש להם זיקה גם למדינה וצריך להיכנס למשא ומתן מה יהיה בדיוק מעמדם. ההכרה בזכויות לאומיות, זה דבר חדש לגמרי. אין לערבים בישראל זכויות לאומיות. אני מדבר על זכויות לאומיות, לא תרבותיות, לא אתניות, לא דתיות. זכויות לאומיות.

עוסאמה חלבי: אתה אומר הכרה כמיעוט.

סמי סמוחה: כמיעוט לאומי פלשתיני. לא רק לאומי, אלא גם פלשתיני עם זיקה למדינה פלשתינית. מה אתה רוצה יותר מזה? כשאש"פ יהיה ההסתדרות עולמית של הפלשתינים, תהיה להם זכות לגיטימית להיות חלק מאש"פ, עם נציגות משלהם, והם יבחרו לאש"פ.

עדנה אולמן-מרגלית: אתה מציג את הנקודה הזאת שעליה דיברת עכשיו, שמדינת ישראל תכיר בזיקה של המיעוט הערבי בישראל לאותה מדינה פלשתינית, כאילו זה לטובתם, כאילו זה דבר חיובי, אבל יש לזה גם פן שיכול להיות מוצג כשלילי לחלוטין. אם מכירים בזיקתם למדינה הפלשתינית, צריך להיזהר מהם, צריך להצר את צעדיהם, הם סיכון ביטחוני, כל מיני דברים כאלה.

סמי סמוחה: הם מיעוט. השיחה הקודמת הייתה על איום או עימות.

עדנה אולמן-מרגלית: ההכרה בזיקה, צריך לברר עדיין מה פירושה- האם זה הופך לקידום זכויותיהם או להצרת זכויותיהם כמיעוט במדינה. אתה פשוט הצגת את זה כדבר שכל כולו חיובי מבחינתם ועל-פניו לא ברור שזה כך.

סמי סמוחה: זה קודם כל חיובי במובן הזה שאני מכיר בכך שיש להם זכויות לאומיות. זה בהחלט חיובי. אחת התוצאות האפשריות היא שזה יכול להגדיל את האיום- תלוי באיזה קונטקסט זה נעשה, כחלק מאיזו חבילה זה בא. צריך לראות את זה כחבילה. תשמעו את הנקודה השנייה שלי ותראו שאני עומד להגיד יותר מזה. הנקודה השנייה היא אוטונומיה. יש לתת לערבים אוטונומיה, לא סטטוטורית ולא טריטוריאלית. למה אני מתכוון - כמו המודל של הדתיים בארץ. קבלת זכויות כמו הזכויות של הדתיים בישראל, החרדים או הדתיים הלאומיים. אוטונומיה, שליטה בחיים שלהם, שליטה במוסדות התרבות שלהם, הקמת מוסדות חדשים שהיום הם לא יכולים להקים כמו אוניברסיטה וכולי. לתת אוטונומיה, אבל בלי מועצת אוטונומיה, בלי גוף סטטוטורי.

עאדל מנאע: אז זו למעשה אוטונומיה תרבותית. לא מנהלית.

סמי סמוחה: יכולה להיות גם אוטונומיה מנהלית. הם ישלטו בתקציבים, יקבלו תקציבים, ינהלו, יקבעו מדיניות.

אליעזר דון-יחיא: מדובר במודל האוטונומיה שניתנה ליהודים בלסביה או בליטא בין שתי המלחמות.

סמי סמוחה: כן. זה העיקרון. אני אוכל להיכנס לפרטי פרטים, אבל יוצא עוד מעט פרסום שלי בנושא הזה בצורה מאוד מפורטת. דבר שלישי. מדיניות להגברת ההזדמנויות לשילוב, עבור אלה החפצים בכך. זה נשמע סתירה- הרי אוטונומיה זו הפרדה. אבל השתתפות באוטונומיה היא וולונטרית. לא כל אחד חייב להיות שייך לאוטונומיה. אתה יכול להיות שייך ואתה יכול לפרוש מהאוטונומיה. אלה שלא רוצים להיות חלק במוסדות האוטונומיה ורוצים להשתלב, יש לתת להם הזדמנות להשתלב. למה אני מתכוון? שהמדינה תקים ישובים מעורבים, דבר שעד היום לא עשתה; שהמדינה תתכנן שכונות מעורבות, שהמדינה תתכנן בתי-ספר מעורבים וכולי, לאלה שרוצים בכך. זאת אומרת, להגדיל את ההזדמנות. לתת הזדמנויות גם בכיוון של אוטונומיה או הפרדה וגם בכיוון של השתלבות. זה יותר דמוקרטי. כשאתה נותן יותר הזדמנויות, כשאתה יכול לבחור בין זה לזה, זה יותר דמוקרטי. דבר רביעי- שותפות קואליציונית. מפלגות ערביות יהיו מועמדות כשרות לשותפות בקואליציות. קודם כל בקואליציה הממשלתית, אבל גם בקואליציות אחרות. דווקא יש התקדמות רבה בנושא הזה- בהסתדרות, ברמה המוניציפלית. חוץ מהממשלה יש עוד מקומות. המפלגות הערביות יהיו כמו מפלגות דתיות, כמו מפלגות יהודיות אחרות- היכולות להשתתף בקואליציה ולהיות מכל הפרות של שותפות בקואליציה.

אליעזר דון-יחיא: אתה לא רוצה להרחיק לכת ולהגיד שיהיה להם ייצוג מינימלי מסוים, נאמר כמו בלבנון.

סמי סמוחה: לא. בשום אופן. אני גם לא רוצה שותפות בקואליציה מעוגנת בחוק. בשום אופן. אני רוצה ששני הגושים הגדולים וגם המפלגות האחרות ישכילו ליצור קונצנזוס פוליטי חדש בו חד"ש, או בל"ד, או הרשימה הערבית המורחבת, יכולות להיות שותפות לקואליציה של השמאל. בדרך כלל זה יהיה שמאל, אך זה גם יכול להיות הימין. קונצנזוס בו הן לא פסולות מלכתחילה וכרגע הן פסולות.

עדנה אולמן-מרגלית: לגיטימציה.

סמי סמוחה: לא רק לגיטימציה. שתהיה הנכונות הפוליטית של הגושים לקבל אותן, לנהל אתן משא ומתן ולתת להן מה שאחרים מקבלים. זה בכלל יהיה מנוף גדול מאוד לדמוקרטיזציה של החברה הישראלית. נקודה חמישית. חקיקה או חוקה, אחד מאלה, עם אכיפה ושיניים להגנה על זכויות פרט למיעוט במדינת ישראל. שיהיו חוקים נגד אפליה, ושתהיה הגנה בפועל על אנשים. – לדוגמא, אפליה בעבודה- יש היום חוקים אבל אין להם שיניים, הם לא כל כך חד-משמעיים ואי-אפשר ממש ללכת אתם לבית-המשפט. צריך חקיקה מיוחדת שתגן על בני מיעוט ובכלל חקיקה של זכויות פרט, באופן כללי, בלי קשר לבני מיעוט. זאת אומרת, להמשיך את תהליך החקיקה, אבל להוסיף לו גם זכויות של מיעוטים.

נקודה ששית. מדיניות של אפליה מתקנת בתחומים מסוימים. צריך להיכנס לפרטים ולומר באיזה תחומים כן ובאיזה תחומים לא, אבל שתהיה אפליה מתקנת, מתקנת את עוולות העבר, לתת נקודת זינוק יותר טובה לערבים בכל מיני תחומים.

קריאת ביניים: זה גם בנושא הקרקעות?

סמי סמוחה: יכול להיות בכל תחום. אני פתוח לכל תחום. אין לי שום בעיה עם זה. אני מדבר על העיקרון, העיקרון של אפליה מתקנת. נקודה שביעית. ביטול של אפליה בוטה ומיותרת. יש היום בחוק, ולא רק בחוק, אפליות שאני קורא להן גם בוטות וגם מיותרות. דוד הזכיר קודם את מעמד הסוכנות והקרן הקיימת- צריך לבטל את זה. לדוגמא, שימוש בשירות צבאי כקריטריון לזכאות. אם אתה רוצה לתת מענק שחרור, זה רלוונטי, אבל זכות למשכנתא ודברים שהם לא רלוונטיים- יש לבטל.

הדבר הכי חשוב ועקרוני מבחינת הדמוקרטיה: ביטול הסעיפים בחוק העמותות ובחוק המפלגות שקובעים שאם המפלגה או העמותה לא מכירה בישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית אז היא נפסלת או לא יכולה להתאגד. זו אפליה פשוטה.

עוסאמה חלבי:

מה עם חוק יסוד: הכנסת?

סמי סמוחה:

אותו הדבר. היום מה שפועל הוא חוק המפלגות- בשביל לרוץ אתה חייב להיות מפלגה, אז פוסלים אותך מלהתאגד. שני החוקים האלה הם חוקים לא דמוקרטיים, הם בוטים והם מיותרים. למה לא לתת למפלגה שרוצה לשנות לרוץ? כבר אמרתי שבישראל הושגה הכרעה ואם הושגה הכרעה, אז מה החשש בכלל? אז תהיינה מפלגות אנטי-ציוניות שרוצות לשנות את האופי של המדינה- שישכנעו את הציבור.

אליעזר דון-יחיא:

לא איכפת לך גם אם זו מפלגה אנטי-דמוקרטית?

סמי סמוחה:

זה כבר סיפור אחר. אני מדבר עכשיו על האופי היהודי והדמוקרטי. לגבי אופי הלא-דמוקרטי, זה כבר תלוי אם זה סכנה ברורה ומיידית. אבל לגבי יהדותה של המדינה, הבאתי דוגמאות, יש המון דוגמאות לכך. דבר האחרון- חובת שירות צבאי או אזרחי ומתן בחירה ביניהם. על המדינה להטיל את החובה הזאת ולתת לכל גבר ואשה בגיל 18 את הזכות לבחור אם הם רוצים ללכת למסלול האזרחי או למסלול הצבאי. כל הסדר אחר, הוא סטיגמטי. בכל הסדר אחר היהודים יראו את הערבים כמשתמטים, לא מזדהים וכן הלאה. צריך להביא להשוואת חובות בנושא הזה. אפשר לדבר הרבה על איך זה ייעשה, אבל זה העיקרון. זאת רשימה לא מלאה, זו הי רשימה חלקית, אבל זה סוג הדברים שמצד אחד הם לא ברמת האופי של המשטר, ומצד שני הם לא כל כך פרטניים כמו לדוגמא בעיית הכפרים הלא מוכרים. לדעתי אלה הם דברים ברמה שיכולה לקדם את הדיון הזה.

אני אסיים בזה: , אני חושב שדמוקרטיה רב-תרבותית היא האידיאל הנכסף, אם אפשר היה להגיע לכך. לא הדמוקרטיה האתנית כפי שתוארה אותה. כמודל תיאורטי ונורמטיבי, דמוקרטיה רב-תרבותית, היא בהחלט עדיפה. דמוקרטיה מערבית הולכות עכשיו בכיוון הזה, פחות או יותר. אבל לדעתי, במצב היום בישראל, היהודים הם נחרצים, וייקח הרבה זמן ליישר את הקונפליקט בין היהודים והפלשתינים- לא רק בישראל אלא באזור. המתרחשות תימשך הרבה זמן, למרות שיגיעו להסדר ולשלום. ובעידן של לאומיות, בעידן בו רוב היהודים עדיין בתפוצות, אין דרך אחרת. לכן, באופן כללי אנחנו צריכים מהדמוקרטיה האתנית כמודל עכשווי לנסות ללכת, לכיוון של דמוקרטיה רב-תרבותית. זאת אומרת, היעד הוא לשאוף לכיוון הזה, לרכך את אופייה האתני של הדמוקרטיה הישראלית ככל האפשר בכיוון רב-תרבותי, להגדיל את השוויון ככל האפשר, אבל כשאנחנו יודעים שבטוח הנראה לעין אנחנו לא נגיע לכך. זהו יעד שלא ניתן כרגע להשגה, אבל זה צריך להיות הכיוון שלנו.

עוסאמה חלבי:

ההערות של סמי לוקחות אותנו לכיוון של משהו די קונקרטי. אחרי שקראתי את מרבית החומר, גם מהישיבה שלא הגעתי אליה, קשה להתאפק ולא להיכנס למישור הרעיוני של הנושא. אבל בכל-זאת אני בהחלט מוכן לקבל את ההערות של סמי אם הן בעצם מתייחסות לפתרון זמני. אם ההערה האחרונה שלך היא לא רק סיום שקט ויפה שנועד להרגיע, ואם אכן אנחנו נשאף לדמוקרטיה רב-תרבותית, מה שהצעת זה בעצם הכיוון הנכון כהצעה זמנית לאור הקושי שאנחנו נתקלים בו כשאנו באים לטפל בנושא של יהודים ערבים ודמוקרטיה מול יהדותה של המדינה.

מדבריד, יחד עם דגשים אחרים של מה שאמר דוד קרצ'מר, אני מבין קריאה לחיזוק הדמוקרטיה מול היהדות של המדינה. אני קודם צריך להגיד שאני מסכים שיש פה ניגוד, שיש התנגשות וניגוד בין היות המדינה דמוקרטית מזה ויהודית מזה. הערה אקדמאית או כללית: לאו דווקא חוקי היסוד הם שהמציאו את הבעיה. לא בהגדרה בסעיף 1 של כל אחד מחוקי היסוד, בו מצוין שהשאפה או מטרת החוקים היא לעשות כך וכך על-מנת לקיים את אופייה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, נולדה הבעיה. בעצם מה שעשו שני חוקי היסוד זה הרימו את הבעיה מדרגה אחת למעלה מבחינה קונסטיטוציונית, כי זה הופיע בכל מיני חוקים שאתה הזכרת. אני בהחלט חושב שאם באים לקדם את המטרה הנכספת, אם מנסים להגיע למצב שבו אזרח ערבי אכן ירגיש שמדינת ישראל היא מדינתו, ולא דווקא על-ידי החזקת הפספורט שלה, אז צריכים להיות שינויים מהותיים. אני כאזרח או כפרט, כעוסאמה חלבי, חושב שאחתור כל הזמן לכך שמדינת ישראל תהיה מדינת כל אזרחיה. יאהבו את זה או לא, זו שאלה אחרת.

נחזור לענייננו רות גביזון אומרת, ואני מסכים אתה, שזו מדינה יהודית. זו מדינה דמוקרטית של היהודים. דמוקרטיה כמעט מלאה, כי אני יודע שיש סתירות גם בתוך המתחם של היהודים. אבל אני אומר שהיא יותר דמוקרטית מבחינת האזרחים היהודים ופחות דמוקרטית מבחינת האזרחים הערבים, בלי להיכנס עכשיו לפרטים.

לגבי ההצעה של תיקון חוקים. השאלה הגדולה היא לגבי חלוקת משאבים. כאשר מדובר בקרקעות. הרי איך תוכל להגיע לשוויון או להגיד שאתה רוצה עכשיו חלוקה שווה של הקרקעות אם אתה לא נוגע בחוק יסוד מקרקעי ישראל? האם זה לא מביא אותך מיידית, או אולי לא מיידית, אבל אחרי כמה סיבובים, למה שאתה השארת כשני העקרונות שאתה לא נוגע בהם? אתה רוצה גם מדינה יהודית וגם זיקה לעם היהודי. השאלה היא מה טיב הזיקה הזאת. אם אתה שומר על זיקה כמו שהיא היום, אז צריך לזכור שהיום חוק השבות איננו רק הגעה במטוס, קבלת פנים יפה והדרכה לאיזשהו בית, אלא כרוכה בזה כיום חבילה גדולה שדוד הזכיר חלק ממנה ואתה לא הזכרת בהצעות שלך - אולי זה מקרי ואולי לא. לא רק אזרחות אוטומטית מוקנית למי שחפץ לעלות לישראל, אלא גם היותך יהודי מקנה לך זכות קדימה בהשגת קרקעות. עד היום לא נבנה ישוב ערבי אחד, וזה לא בכדי, זה לא מתוך טעות. נדמה לי שפרופסור לבונטין אמר פעם שזה לא בכדי, אלא משום שעל הרזרבה הקרקעית לא הוקמו יישובים, כי היא נשמרת לבני העם היהודי. אז איך אנחנו מטפלים בסוגייה? אני מסכים עם דוד קרצ'מר - הסוכנות היהודית היא קלף מיקוח טוב מבחינתי, מקום ניגוח קל. אבל זה לא רק עניין של סמנטיקה. המוסדות האלה, המוסדות הלאומיים כפי שזה נקרא, קיימים פה משום שהם חלק מהתפיסה הציונית. זה המשך. הציונות לא הפסיקה אחרי הקמת המדינה, אלא היא ממשיכה.

לצערי הרב הנושא הזה מקבל גיבוי חוקי, גם בחוקים נוספים. למשל החוק מ-67, שרצו להגביל על-ידו יישובים יהודים שהתחילו להשכיר קרקע לערבים, או החוק שנועד להגביל את השימוש במים ובקרקעות, כך שלא יהיו חקלאים ערבים.

טלאל אלקרנאוי: עד היום זה קיים.

עוסאמה חלבי: לכן אני רוצה לשמוע יותר על ההצעה הזאת. יש פה תיקונים משמעותיים וחשובים, אבל איך נגיע לשוויון? בעצם מה שאתה אומר בהצעה, שלא בטוח שנגיע. אתה אומר לי תשמור על הזיקה שלך, ואולי לא בכדי אמרת את זה בהתחלה. סיימת בנושא השירות הצבאי, וטוב שסיימת בשירות הצבאי והאזרחי, והתחלת עם הזיקה למדינה הפלשתינית. אני רוצה להיות אזרח במדינה הזאת ואני אשא ואתן בשמי, אולי דרך מפלגתי שלי.

סמי סמוחה: זה לא מפריע. אתה יכול לעשות גם את זה וגם את זה.

עוסאמה חלבי: אתה יכול להגיד לי עכשיו שזה לא מפריע, אבל יכול להיות, כמו שהעירה כאן עדנה, שזה כן יכול להפריע. אני מסכים אתך באחת ההערות שלך - אני כאן לא כאיש מסומן או לא מסומן, אבל כקבוצה אנחנו עדיין קבוצה מאיימת. הרי מה אתם אומרים לנו? אי-אפשר לדבר על מדינת ישראל כיחידה אחת ולהציע שוויון אזרחי מלא, כל עוד לא פתרנו את הסכסוך עם השכנים, של עם מול עם, של מדינה מול רשות. זה לפחות מה שנאמר בישיבה הקודמת. עכשיו אתה קושר עוד יותר בין הדברים - אתה אומר לי: גם אחרי הפתרון אתה תמשיך להיות קשור אתם. למה? כי יש לך זיקה, כי אלו בני העם שלך; אבל אני חלק מהמדינה הזאת. נדמה לי שכל העסק הזה הוא לא רק לטובתי שלי או לטובת העם שאני שייך לו, אלא גם לטובתך שלך, לטובת העם שלך. אתה רוצה שאני אהיה שייך לעם ההוא ותדע איפה אני נמצא, בין באוטונומיה, בין בצורה אחרת, עם הזיקה הזאת. אני לעולם לא אוכל להיות אזרח שווה. לזה אני מתקשה מאוד להסכים. יש לי עוד הערות, אבל אני אסיים כאן.

סמי סמוחה: הבאתי כדוגמה את הונגריה. אני לא מכריח אותך לקבל את התיווך.

עוסאמה חלבי: אתה יודע מה מצב המדינה במשך חמישים שנה. מצבנו קשה גם בלי שום קשר ממוסד יותר.

ראסם חמאיסי: לדעתי לא צריך לשכוח את הקונטקסט. לא מדובר בקונטקסט של מלחמה אלא של שלום וכתוצאה מכך עשויה להתקיים פתיחות ומוכנות של שני הצדדים.

קריאת ביניים: אבל יש יחסי כוחות.

סמי סמוחה: תשובה קצרה. לפי מה שאני אומר, במפורש אין שוויון מלא. חד-משמעית. לכן אמרתי שאפשר רק לשאוף להגיע למדינה רב-תרבותית ששם יש שוויון מלא ואין דומיננטיות.

אבל, האם האוטונומיה תגדיל את האיום? אני מציע לתת אוטונומיה, שותפות קואליציונית, ישיבה בממשלה, זה יגדיל את האיום? רוב הדברים שאני אומר לא מקובלים על היהודים בישראל, באופן חד-משמע. אלה הם לא דברים קלים. רוב הציבור היהודי דוחה את כל הדברים האלה. את כולם. אם אתה לא מסכים עם זה, אז אין לך על מה לנהל משא ומתן עם היהודים.

מרדכי קרמניצר: יש דבר אחד נוסף ששווה לחשוב עליו. אני חושב שבעבודה שלנו אנחנו צריכים לחשוב לא רק על מסמך שאנחנו מנסים להגיע אליו סביב השולחן, אלא גם על איך אנחנו הופכים את המסמך הזה למסמך שיש לו השפעה על הציבור הישראלי, וזה עניין לגמרי לא פשוט. להסכים פה על ניסוח שיחתמו עליו 15 איש ושרוב הציבור היהודי לא יקבל אותו זה לא רעיון טוב. יגידו: אז יש איזה 15 איש שהם פנטזיונרים ויש להם רעיונות משונים, אבל הם לא משנים הרבה. לכן במחשבה שלנו צריך להיות גם החלק הזה. נראה לי שזה חלק מהפרויקט אם אנחנו רוצים לעשות עבודה רצינית.

יצחק רייטר: אני מנסה לחשוב מה המשמעות או המובן של מדינה יהודית עברית. כמו שישנן הגדרות רבות למדינה דמוקרטית או לדמוקרטיה, יש כמובן גם הגדרות רבות מאוד למה המשמעות של מדינה יהודית. אני משוכנע שאם אנחנו נעבור אחד אחד או נעבור באיזשהו קהל אקראי מחוץ לבניין הזה, נשמע מיהודים הגדרות שונות של מה שהם מבינים מהמושג מדינה יהודית. לכן אני אומר מה הם האלמנטים המשמעותיים ביותר של מדינה יהודית עברית, ומה הן האפליקציות הנובעות מכך, שמתייחסות גם לסוג המשטר או לדמוקרטיה. עברי מדינה יהודית מורכבת משני נדבכים מרכזיים: האחד הוא רוב דמוקרטי. שמירת הרוב היהודי במדינה, כי זה האלמנט המרכזי שמבטיח שתהיה מדינה יהודית שהיא שונה ממדינה נורמלית אחרת. המשמעות, האפליקציה, היא חוק השבות, בעיקר חוק השבות. אני מסכים עם ההצעה לנתק בין חוק האזרחות לחוק השבות. אבל חוק השבות הוא שיבטיח שיהיה כאן רוב דמוגרפי יהודי.

הנדבך השני הוא צביון המדינה. הוא קשור בעיקר בפן הסימבולי שעל-פיו יהודי יכול להרגיש שזו באמת מדינה יהודית, שזו לא סתם איזושהי מדינה חילונית דמוקרטית ככל המדינות האחרות, אלא שיש בה גם מרכיבים מסוימים בחיי היום יום, שמבטאים צביון מסוים של המדינה. צביון שמדגיש את יהדותה, מדגיש מרכיבים שונים מהמורשת ההיסטורית שלה וגם מהמורשת הדתית שלה, והדברים הללו באים לידי ביטוי בעיקר בסמלים המרכזיים של המדינה, בסמל, בהמנון, בימי השבתון, ימי המועד וכיוצא באלה.

עאדל מנאע: זה רק ברמה של הסמלים.

יצחק רייטר: כן. בעיקר ברמה של הסמלים. ברמה הסימבולית שיש לה גם השלכות לגבי החלטות כמו מהם ימי המועד הרשמיים, החגים וכך הלאה, וניתנת עדיפות מסוימת ליהודים. כמובן שהחוק או התקשי"ר מכירים גם בחגים של מוסלמים ושל דרוזים ונוצרים וכולי, אבל נותנים עדיפות מסוימת למועדים היהודים. זה בא לידי ביטוי בעיקר בכך שאוכפים את חוק שעות עבודה ומנוחה כלפי יהודים ולא כלפי עדות אחרות. אלה הם שני הנדבכים. זה לא שבשני הדברים הללו אי-אפשר לחולל שינויים מסוימים. כלומר, אפשר לעדן או לרכך גם את חוק השבות ואפשר גם לרכך את הסמלים, ולהוסיף להם יסודות נוספים, כך שהערבים בישראל ירגישו שהם שותפים גם לסמלים הכלליים הללו, אבל הצביון הכללי היהודי חייב להישמר, לפי טעמי.

לגבי הצעות שהושמעו כאן ביחס למה שיש לעשות כדי לחזק את הדמוקרטיה ולחזק את ההשתלבות של הערבים בתוך המדינה. אני חושב שרוב ההצעות נותנות פתרונות שהם יותר טכניים. רוב ההצעות שהתייחסו להיבטים של צמצום הפערים או של יתר שוויוניות, הן הצעות שעוסקות בצדדים הטכניים של העניין, בצדדים האינסטרומנטליים ולא בצדדים האידיאולוגיים וההצהרתיים, שהם חשובים יותר. בנושאים של שוויון ושל פערים אני פחות מודאג ממה שאני מודאג בנושאים האחרים. אני מסכים עם כל ההצעות כמובן, אבל אני פחות מודאג בנושאים האלה, כי אני חושב שהכוח הפוליטי של הערבים הולך ומתחזק, והעובדה שיש ערבי שמועמד לראש-ממשלה, גם אם המועמדות איננה ריאלי, אין ספק שהיא מגדילה את כוח המיקוח של הערבים. המשמעות של הגדלת כוח המיקוח של האזרחים הערבים היא שיש תהליך ודינמיקה של צמצום הפערים ושל התקדמות לעבר שוויון, בטווח הרחוק.

אבל מה ניתן לעשות בצדדים היותר 'אידיאולוגיים' של השתתפות הערבים בחיים הציבוריים במדינה?

אני חושב שאנחנו צריכים למקד את העבודה שלנו, ולנסות להגדיר מחדש את היעדים הלאומיים של המדינה. זאת אומרת, בדרך כלל כשאומרים מדינה יהודית, אומרים בנשימה אחת מדינה יהודית ציונית. גם מדינה ציונית יש לה הגדרות רבות. אני לא בטוח שכולנו נסכים עם התכנים שלה, אבל דומני שצריך לרכז במעט את המשמעות של המילה ציונית ולנסות, ככל האפשר, לשתף ביעדים הלאומיים את כל האזרחים, ללא הבדל. כלומר, לתת לכל האזרחים, כולל האזרחים הערביים, תחושה שהם שותפים ביעדים הלאומיים. זה אומר יעדים חדשים שמותאמים למילניום השלישי, למצב שונה, לעידן של שלום. אלו צריכים להיות יעדים שדומים יותר ליעדים של מדינות מערביות שאולי אפשר לקרוא להן נורמליות, או מדינות שבהן יש דמוקרטיה מהמודל המערבי. למשל, העמקת הדמוקרטיה- זה יכול להיות יעד לאומי שהוא משותף ליהודים ולערבים. על זה דיברתי גם בפעם הקודמת. למשל, יציבות פוליטית, ביטחונות ושגשוג כלכלי הם יעדים לאומיים שצריכים להכניס אותם כתכנים מעשיים ולשתף בהם את כל האזרחים. במלים אחרות, הגדרה מחדש של מהו הטוב הציבורי המשותף של כל האזרחים במדינה. אולי גם השתלבות שלנו במרחב יכולה להיות יעד שהוא משותף לכולם, כולם מעוניינים בו ויכולים לפעול ולהשתתף בו. אני לא תומך בהצעות של אוטונומיה או בהצעות שיש בהן משום הכרה מוחלטת בערביי ישראל כמיעוט לאומי, כי אני חושב שההצעות הללו יכולות רק להחריף את הניגודים. סמי אמר בעצמו שאין הרבה יהודים שיסכימו עם כך, ושהאיום בעצם רק יכול להחריף. אני חושב שאני נוטה יותר לתמוך בהשתלבות ואינטגרציה של המיעוט הערבי. אני תומך בכל ההצעות שהולכות בכיוון של אינטגרציה. הצעות שהקו הכללי שלהן הוא קו של הפרדה, של חרפה, אני מאוד לא תומך בהן. גם באינטגרציה יש בעיות לא מעטות. כשאני משוחח על אינטגרציה עם סטודנטים שלי, למשל, אני הרבה פעמים שומע שאינטגרציה מלאה עלולה להחליש את הזהות היהודית של המדינה. זו תפיסתם. אתה דיברת על שכונות משותפות או על ישובים משותפים. החשש שלהם הוא שכלל שהאינטגרציה מתרחבת, הזהות היהודית, שהם מעוניינים בשימורה, נחלשת. אבל למרות זאת אני חושב שזה דבר שצריך לבחון אותו. עד עכשיו הוכח שדווקא הרוב מבולל את המיעוט מבחינת הזהות התרבותית שלו יותר מאשר להפך, לכן אני פחות מודאג מאשר אותם אנשים שהביעו את הדעה הזאת. לכן אני בעד יותר אינטגרציה.

עדנה אולמן-מרגלית: אני אנסה להגיד דברים סביב ארבע נקודות.

נקודה ראשונה. הייתי מתחילה באיזה מין תרגיל אינטלקטואלי, מהנקודה שהציג אותה דייב. בואו נצא מנקודת המוצא של מדינה של כלל אזרחיה, מדינה על-לאומית או מדינה דו-לאומית. נראה את זה כאידיאל, לא כפרקטיקה קיימת של המדינה. נצא מתוך הנחה שזה מסמן איזשהו קצה לא פרקטי, שנקבל אותו כרגע כאידיאל. כעת ננסה לשאול את עצמנו במה צריך להתחיל לוותר משם-ויתורים מינימליים, כדי שנוכל להתקרב למטרה שלנו – מדינה שתהיה קרובה כלל האפשר למדינת כל אזרחיה, אבל תגן גם על האינטרסים של היהודים. כאילו להתחיל משם ולהגיד: או-קיי, מדינה של כלל אזרחיה או מדינה על-לאומית לא באה בחשבון מכל מיני סיבות שאנחנו מכירים אותן. השאלה היא מהו המינימום, איפה נוכל לעצור ולהגיד שזה מספיק, שזה אפשרי, שעם זה אפשר לחיות, כיון שזה ייתן ביטוי למאוויים היהודיים או הלאומיים של הרוב היהודי כאן. לא צריך לחרוג מעבר לזה. יש לנסות את העניין בכמה חזיתות ולראות מהי החריגה המינימלית בכדי להגיע למה שהוא לאו דווקא קונסנסוס בציבור היום, אבל מה שבעינינו נראה כקונסנסוס שנכון לשאוף ולהגיע אליו.

יש לנסות ולהתחיל במין תרגיל כזה. לדבר על חוק השבות, לדבר על הצד הסמלי או הסימבולי של המדינה, לדבר על מה שהיום מדברים עליו הרבה- על המרחב הציבורי, השבת. על הפרהסייה של המדינה שלנו ועד כמה היא צריכה להיות דומה למדינות אחרות- נייטרלית, כללית, או בעלת אופי ייחודי למדינה.

אני רואה את מה שעשה סמי ממש כאסטרטגיה הפוכה. הדרך שבה סמי מציע ללכת היא להתחיל מהמצב הקיים- יש לנו מדינה יהודית ודמוקרטית עם סתירות. אנחנו חיים עם הסתירות האלה, אבל לא חיים אתן נכון, לא חיים אתן טוב, ולא מוצא בעינינו חן המצב הזה. לכן בואו נתחיל לשנות את המצב הקיים על-ידי מה שאתה מכנה: נגביר דמוקרטיה, נמעיט יהודיות.

קריאת ביניים: היהודים חיו יפה מאוד עם זה.

עדנה אולמן-מרגלית: כן, אבל הנה אנחנו מדברים כאן. יש לנו אי-נחת סביב זה, אנחנו גם יודעים שהמצב הוא נפיץ ואנחנו לא שמחים מכך. עובדה שאנחנו יושבים כאן. אם כולנו היינו שמחים עם זה, אם כל הרוב היהודי היה שמח עם זה ורק לערבים הייתה בעיה עם זה, יכול להיות שלא היינו יושבים כאן סביב השולחן הזה.

על כל פנים, אסטרטגית, מבחינת המהלכים האינטלקטואליים של איך לגשת אל הבעיה, אני רואה את זה כדרך ההפוכה- יש לנו מצב קיים שאנחנו לא רואים ממנו נחת, אז בואו ננסה לראות איפה

אנחנו יכולים להגביר דמוקרטיה על-חשבון מה שאתה קורא יהדות, ואולי נגיע כאן לאיזשהו פתרון שנוכל להסכים עליו.

יכול להיות ששתי האסטרטגיות האלה מתכנסות איפה שהוא. בעיני עדיף, לפחות מהבחינה הרעיונית, דווקא להתחיל מהראשונה, להתחיל מהמצב האידיאלי ולנסות לראות איפה לנגוס בו. לנגוס בו את המינימום, כדי להגיע לאיזשהו ציור מצב שהוא לא האידיאל, אבל הוא הכי קרוב לאידיאל שאנחנו יכולים לנסות להגיע אליו. עד כאן זה מה שמוטה לא רצה. אלה הדברים המאוד מופשטים או הדברים שהם במישור העיוני, האינטלקטואלי. אני חושבת שברור לכולנו שלאותו מסמך מעשי שנרצה בסופו של דבר להגיע, יצטרך להיות איזשהו מבוא שמציג את הדברים במסגרת אינטלקטואלית או מסגרת רעיונית. דובר על כך שאי-אפשר להתאפק מלדבר על הצד העקרוני. אז משהו צריך יהיה להיעשות ואני הייתי ממליצה על האסטרטגיה הראשונה.

נקודה שנייה, ואולי אני מביעה כאן איזה שהם רחשי לב אישיים. אני חושבת שבמדינה שלנו יש לא רק א-סימטריה ביחסי הכוח, במבנה הכוח, ביחסי רוב ומיעוט, אלא יש גם א-סימטריה גדולה מאוד במצב הידיעות. אני חושבת שכולם יותר מדי יודעים מה היהודים מרגישים ורוצים. אני מרגישה שאני יודעת פחות מדי על איך התמונה נראית מהצד הערבי. אני לא עוסקת בדברים האלה באופן מקצועי, אז אני אולי חשופה פחות לספרות המקצועית שאחרים קוראים, אולי אני מבטאת דעת מיעוט ואולי לא, אבל כך אני מרגישה. אני מרגישה שכשמדברים על נאמנות למדינה או זיקה למדינה או הזדהות עם המדינה, אני לא מבינה מה הערבים, שהם אזרחי מדינת ישראל, מביאים לזה. אני לא מבינה מהם שורשי הפטריוטיות, אם יש כזאת, אצל הערבים למדינת ישראל. הייתי הרבה יותר שמחה לשמוע, ולשמוע באמת לעומק, מה משמעות מדינה יהודית ודמוקרטית מנקודת מבטם של הפרטנרים שלנו.

עוסאמה חלבי: אני לא מבין מה הם רוצים ממני- בחוק החינוך הממלכתי- מדובר על נאמנות לעם ישראל, לא למדינת ישראל.¹

עדנה אולמן-מרגלית: אני בטח לא יודעת מה אני רוצה. אני גם לא בטוחה שאלה שיושבים כאן יביאו להאחדה, אם נעשה את הסבב הזה. אני חושבת שאני על כל פנים רוויה בלדעת מה זה בשבילי מדינה ציונית. זה איכשהו על כל גבעה ותחת כל עץ רענן. אני שומעת פחות מדי והייתי שמחה להקדיש סבב שלם להבין מהם התכנים של הביטויים האלה מהפרטנרים הערבים כאן, עוד לפני שמדברים על מה צריך להיות. אבל זאת משאלה אישית שלי.

נקודה שלישית, שהיא קפיצה לצד הקיצוני השני- לצד הפרקטי. מוצא חן בעיני לנסות להרכיב רשימה של נושאים קונקרטיים לגמרי, שלגביהם אנחנו קבוצה יכולים לעשות איזשהו דיון קצת יותר לעומק, או לקבל איזשהו נייר עמדה בנוגע להם. לא נראה לי שלקבוצה כזו יהיה מאוד קשה או מסובך לנסח עמדה בשורה של נושאים- עשרה נושאים, 15 נושאים, אני לא יודעת כמה. נושאים כמו הנושא של שירות ביטחון, כמו הנושא של הסוכנות והקרן הקיימת. נושאים שעלו כאן ואני לא אחזור עליהם, אבל יש כמה אחדים שדי ברור שעליהם כדאי לנסות לגבש עמדה. חוק שירות ביטחון, חוק השבות, הסיפור של ניתוק אזרחות משבות. כמה נושאים שללא ספק הם הליבה בנושאים האלה, נושאים שהם קונקרטיים ושקבוצה כזאת, שאולי אין לה מקבילות בארץ, יכולה באופן שקול לנסח עמדה.

נקודה אחרונה מתייחסת ל- 15 הפנטזיונרים של מוטה. אני לא בטוחה שאני שותפה לך בתפיסה שאומרת שהתפקיד שלנו הוא לנסות לנסח עמדה שמקובלת על הציבור. אני לא חושבת שזה מה שאנחנו צריכים לחפש. אני חושבת שבמובן מסוים צריך ללכת כאן קצת לפני המחנה, ולנסות לחפש את מה שראוי שיוסכם, ולא בטוח שיכול להיות מוסכם בשלב הראשון. בסופו של דבר, עד לפני כמה שנים היו שמים אנשים שחשבו על רעיונות כמו מדינה פלשתינית או ירושלים כבירה של שתי מדינות, בבית-סוהר, והיום הדברים האלה הם כמעט קונסנסואליים. מישהו צריך להגיד את זה ראשון, מישהו צריך לנסח את זה ראשון בצורה אחראית. לגבי הנושאים האחרים עשו את זה אנשים או מפלגות. כאן יש מקום ללכת קצת לפני המחנה ולנסות להציב איזשהו אידיאל רגולטיבי, שגם אם כרגע אין עליו קונסנסוס, אנחנו חושבים באחריות שאפשר להגיע לגביו לקונסנסוס. כי קצת חבל על הזמן לחפש היום את המוסכם.

מרדכי קרמניצר: זה לא מה שאמרת.

עדנה אולמן-מרגלית: על כל פנים, אני מסכימה אתך שלא מדובר על ללכת על אידיאל, אלא לנסות להגיע אל אותו אידיאל פרקטי שגם אם הוא לא מוסכם כיום, אנחנו חושבים שכן ניתן לחנך אליו או לעשות אותו לאידיאל מוסכם.

¹ חוק חינוך ממלכתי משנת 1953 הגדיר בתחילתו את מטרות החינוך ככוללות נאמנות לעם ישראל. בסוף שנות התשעים שונה סעיף המטרות, ועתה מדבר החוק על נאמנות למדינה ולעמו של התלמיד - המערכת.

מרדכי קרמניצר: אני רוצה להצטרף אלייך לגבי נושא, שאנחנו צריכים לדבר עליו, והוא קשור למה שהתכוונתי אליו מבחינת היכולת למכור את הרעיונות שלנו ולהצליח לשווק אותם. אנחנו צריכים להתייחס ולהבהיר את השאלות לגבי היחס של הצד הערבי למדינה, פחות מבחינת ההגדרה אלא דווקא בהקשר של שאלות כמו נאמנות והזדהות. בלי לטפל בעניין הזה, בלי לבחון עם מי יש לנו עסק, הסיכוי של איזה שהם מצעים להתקבל על דעתו של הציבור, הוא מאוד בעייתי.

ראסם חמאיסי: אני רוצה להתחיל מהמשפטים שאמרה עדנה. אני חושב שחשוב להסתכל כאן על דברים שהם לא מקובלים היום, לא רק על הציבור היהודי אלא גם על הציבור הערבי. אני אחזור לזה ואנסה לדבר עליהם. צריך להגדיר כאן דברים שהיום הם לא מקובלים, שאנשים לא מדברים עליהם, אבל הם כדאיים, הם תמונת העתיד שנראית לנו רצויה, שמאפשרת לייצר יציבות לטובת שני הצדדים. אני לא מסכים עם סמי, שטוען שעל ציר הזמן המערכה הוכרעה. עובדה שהמאוימות קיימת, עובדה שהחששות קיימים, זה מסמן לנו שכנראה עדיין אין הכרעה.

מרדכי קרמניצר: זה מה שהוא אמר. שלא הייתה הכרעה.

ראסם חמאיסי: הוא אמר שהייתה הכרעה בתוך מדינת ישראל. יש להבחין בין שתי הרמות, בין הרמה האזורית לבין הרמה המקומית. מה שאני עומד לומר עכשיו יכול להיות שלא יישמע לנוכחים, אבל אם אנחנו יוצאים לשטח, מדברים עם אנשים ומרגישים מה הם חושבים, נראה שהם חושבים שאכן יש מצב קיים, אבל המצב הקיים הוא לא בהכרח המצב הרצוי מבחינתם, מצב שהם מוכנים להמשיך לחיות אתו לעד. זו שאלה מאוד מרכזית ומאוד חשובה. לכן חשוב מאוד להסתכל גם כיצד הערבים תופסים את כל ההגדרות, הוויתורים, כמו יותר דמוקרטיזציה של המדינה, פחות יהודיות של המדינה ומהן המשמעויות. זה כאשר נקודת ההתחלה היא לא סימטרית, גם במונח ההיסטורי. אל נשכח שבתוך האוכלוסייה הערבית כיום קיים מצב בו כמעט חמישית מהאוכלוסייה הם בעצם פליטי פנים. והיום הם עוסקים בסוגייה מאוד מרכזית, כשהם מסתכלים סביבם ורואים את הרכוש שלהם והרכוש הזה חוסל והם לא יכולים לחזור אליו. אמנם אנחנו יכולים לעסוק כאן בעקרונות וברצונות, אבל לאנשים האלה יש את התפיסות שלהם. אני חושב שהמסמך לא צריך להיות מקובל רק על היהודים אלא גם על הערבים. למרות שלכאורה אנחנו לפעמים דורשים מהחזק, מבעל הכוח, מהרוב, לוותר וכתוצאה מזה גם עבור האוכלוסייה הערבית הוא צריך לוותר. אפילו את הפתרון של שתי מדינות, שהוא פתרון שכבר עומדים להסדיר אותו, חלק מהציבור הפלשתיני עדיין לא מקבל וטוען. טיעונום אחרים. אני חושב שכדאי לחשוב על הנקודה הזאת.

לכן אפשר לחשוב על מסמך שמדבר גם על אי-שביעות רצון, וגם לשלבויות. כלומר, מתייחס לתמונה הרצויה, אבל גם לשאלה איך להגיע אליה בשלבים, יצירת השלבויות, על-מנת ליצור את הקונסנזוס, היא דבר מאוד חשוב.

כאן אני חושב שניתן לחלק את הדברים לשלושה תחומים. התחום הסימבולי, התחום האידיאולוגי והתחום האינסטרומנטלי. עם כל הכבוד, אנחנו מדברים על הצד האידיאולוגי ועל המושגים של מדינה לכל אזרחיה או מדינה אחת, אבל יחד עם זה אנחנו מדברים על כפרים לא מוכרים, על אנשים שמגבילים אותם בתוכנית המתאר, ועל המחסור בהזדמנויות תעסוקה. אז יש אנשים שיכולים להגיד שאם אנחנו משנים את הצד ההגדרתי, אז זה כמובן יחלחל ישר לרמה האינסטרומנטלית, אבל זה לא הכרחי.

תחום אחר שמדברים עליו הוא ירושלים. מדברים על ירושלים, אבל כל אדם שרוצה להגיע לירושלים, כל פלשתיני שרוצה להגיע לירושלים להתפלל או רוצה להגיע למכון ירושלים לדון על סוגייה שקשורה בירושלים, צריך לקבל היתר ותופסים אותו במחסום. עם כל הכבוד, אנחנו כאן מדברים, אבל הוא עדיין סובל בחיי היום יום וכנראה בטווח של חמש עד עשר השנים הבאות הדברים האלה ישתנו. לכן חשוב מאוד לדבר על הצד של מה שנקרא צעדים בוני אמון. אם לא מדברים על צעדים בוני אמון, אז מה שהצביע עליו סמי פשוט מוריד מערכם של הדברים, כמו שהנושא של כפרים לא מוכרים הוריד מערכו של הנושא. אמנם בקבוצת הדיון הוא התייחס לזה ואנחנו צריכים לעלות לרמה גבוהה יותר, אבל על הדברים האלו אנשים מדברים הרבה, ואנחנו צריכים להציע משהו לגביהם. בקונספציה של שלבויות, בקונספציה של ישימות, או בקונספציה של בניית צעדי אמון, אני חושב שהנושאים האלה מאוד חשובים כדי להראות בצורה אחרת לאוכלוסייה שמתייחסים אליה.

עם כל הכבוד לכך שאנחנו מתווכחים על מספר ישובים בדואים, על 650 אלף דונם, מדברים באותו זמן על הפרטת קרקעות במדינת ישראל עבור שלושה אחוז מאוכלוסיית המדינה שהולכים לקבל כארבעה מיליון דונם. זה כאשר לא מאפשרים ל-650 אלף, לאוכלוסייה הערבית-הבדואית

שנמצאת בדרום, להסדיר את הקרקעות. לא מאפשרים לשוב כמו טובה זנגרייה להסדיר את הקרקעות על-פי בג"ץ תמרה משנת 1955. המערכת הממסדית יוצרת בעיות והדברים האלו מאוד מאוד חשובים להתייחסות.

לדעתי בנוסף לעקרונות כגון הצד הדמוגרפי והזיקה לעם היהודי, אני חושב שממעיטים בסוגייה של הטריטוריה. זאת אומרת, טריטוריה ודמוגרפיה הם שני מרכיבים מאוד חשובים גם לאופי של המדינה, וגם כמשאב מרכזי בפיתוח. אני חושב שכאן צריך לתת דגש על הצד הטריטוריאלי ועל הצד האינסטרומנטלי שמאפשר שינויים שהם גם מבניים, גם פוליטיים וגם שינויים בהתייחסות של האוכלוסייה. כאשר העיקרון שאני חושב שצריך להנחות הוא העיקרון של השיתוף. אני לא בעד השימוש במילה שילוב, כי המשמעות שלה היא אסימילציה, כלומר טמיעה. יש להתייחס לכך שישנן אוכלוסיות עם צרכים שונים, עם אופי שונה ועם תרבות שונה, שמשתתפות עם אחרים בדברים מוגדרים-, כגון בניית המדינה, איכויות חיים, או כל מה שקשור בזה. בכל מקרה יש לתת דגש על השתתפות תוך שמירה של הזהויות האישיות, התרבותיות.

אמנם כשאנחנו בוחנים את התיאוריות שמדברות על שיתוף, אז את השיתוף ניתן להשיג יותר בצד האינסטרומנטלי מאשר בצד הערכי. אנחנו יכולים להתווכח על הצד הערכי ולא להגיע לשיתוף, לעומת זאת בצד האינסטרומנטלי אפשר להגיע לשיתוף.

לדעתי אנחנו צריכים להגיע ליותר הסכמות בין הנוכחים, ואפילו בציבור, בין הערבים וגם היהודים. צריכים לדבר יותר על הצד האינסטרומנטלי כי על הצד הערכי או על ציביליזציה משותפת שנבנה אותה אחרי 2020 או ב-2040, אנחנו יכולים לדבר הרבה ולא יצא מזה כלום. לכן בואו נדבר יותר על נושא אינסטרומנטלי.

לדעתי, צריך לדבר כאן על עקרונות. אם אנחנו מדברים על זכויות, צריך לדבר על ההכרה בזכויות של הערבים. היום אנחנו מגיעים לרמה בה הציבור הישראלי שמכיר בזכות הערבים כתושבים, כאזרחים, עדיין לא מכיר בזכות ההיסטורית שלהם: - הערבים היו כאן קודם. אחת העובדות, שסמי ציין היא שהעם היהודי בא לטריטוריה וכבש אותה, אבל עדיין רוב האוכלוסייה היהודית לא מכירה בכך, ואפילו מערכת החינוך אינה מחנכת לכך. כאשר אני נותן ההרצאות בפני הסטודנטים, אני מדבר על הזכות ומראה מפות. המערכת החינוכית מטמיעה מסר לפיו כאילו לא היו כאן אנשים, כאילו אלה הם אנשים שאין להם זכות להתקיים. אני חושב שהכרה בזכות השיתוף היא מאוד חשובה. אלה הם עקרונות שחשוב מאוד לדבר עליהם באמנה כזאת.

עקרון נוסף הוא שהערבים יהיו חלק לגיטימי מהיעדים הלאומיים. אני שותף בתוכנית תמ"א 35 2020. כשדנים בנושא של יעד לאומי של האוכלוסייה הערבית, מיד מתחילים להתפזר. אין הכרה בהחלטות של ועדת עבודה או ועדת היגוי כשמגיעים למועצה הארצית. מי שהולך ומנתח את היעדים, רואה שכולם מנסים באופן משני לתת מענה לצורכי האוכלוסייה הערבית, אבל היעד הראשי לפיתוח, הוא צרכים מוניציפאליים, צרכים מקומיים או צרכים מדיניים. אני חושב שחלק מהיעדים הלאומיים לפיתוח, וזה גם חלוקת המשאבים, צריכים לכלול את הערבים. הדבר משפיע גם על שיתופם בתוך המערכת הפוליטית, וגם מבטיח איכות חיים.

ניתן לראות שהתוספת של אוכלוסיות, אפילו כתוצאה מיעדים גיאוגרפיים, מייצרת לנו מצב שאיכויות החיים שאנחנו מדברים עליהן, גם ליהודים וגם לערבים, הן איכויות לא רצויות. כאן לא צריכים גם ללכת ברמה האידיאולוגית, ברמה הסימבולית, אלא ברמה האינסטרומנטלית. היום כולם מדברים על הבעיה של המים, ואני חושב שהיא בעיה מאוד מרכזית. אולי מישהו יכול להמעיט בערכה במאבק הפוליטי, אבל לא במאבק של איכויות חיים, של חלוקת משאבים לא מאוזנת, בנייה של משאבים באופן לא מאוזן. זה דבר שיוצר בעיות של איכות חיים שמצמיחות את הבעיות הלאומיות והאידיאולוגיות.

הנקודה האחרונה שאני רוצה לדבר עליה זה הכרה בזכות לניהול עצמי. ברמה של רשויות מקומיות. אמנם הן היום מנהלות את עצמן, אבל לא במשמעות של היפרדות. יכולים כאן לנהל ניהול עצמי, לא ברמה של קולקטיב אלא כקבוצות. כמובן שהציבור היהודי לא רוצה את זה. חלק מהציבור הערבי רוצה את זה, וחלק מהציבור הערבי עדיין לא הפנים בקרב את המשמעויות של הדברים האלו.

יש נקודה שלדעתי צריך לחשוב עליה כאן כנקודה הראשונה- איך אנחנו יכולים לתקן עיוותים היסטוריים עבור האוכלוסייה הערבית בנושא של הטריטוריה, בנושא של הפליטים. עם כל הכבוד למה שאנחנו אומרים, אם אנחנו באים לכתוב או לדבר בשמם של קבוצות אוכלוסייה, אנשים יגידו שזה לא מייצג אותם. מרכיב נוסף שקשור בטריטוריה קשור בנושא הוואקף. מדברים על - כמעט 700 אלף דונם קרקעות שמוגדרות כקרקעות ואקף, כרכוש בתוך מדינת ישראל, אני עשיתי אומדן על-פי רישום מועצת האיסלם העליונה. הדבר הזה עדיין בבדיקה, אבל לזה יש משמעויות גם מבחינה דתית, גם מבחינת משאבים וגם מבחינת כוח.

מרדכי קרמניצר: יש לנו ברשימה את עאדל ואת אליעזר ואת שיחי ריאן. אני מציע שבה נסגור את הרשימה להערב, כי אנחנו הרי עומדים להיפגש גם פעמים נוספות, ובסוף נקדיש עוד כמה דקות לשאלה של מה הלאה באופן מעשי.

עאדל מנאע: אני אנסה להיות קצר ככל האפשר ולהספיק בכל-זאת להגיד

כמה דברים גם ברמת המקרו וגם להגיע לדברים ספציפיים. עדנה זרקה שאלה למשתתפים הערבים כאן, ואני רוצה לענות לזה, אבל לפני כן אני רוצה להקדים ולומר שאני מסכים עם ההערכה ההיסטורית של סמי, שהפלשתינים הובסו אך לא הוכרעו. מכיוון שהם הובסו, הם מוכנים לפשרה הוגנת, אך לא לכניעה או למשהו דמוי כניעה. משהו שייראה להם ככניעה, גם אם יסכימו עליו עכשיו בגלל שהם חלשים, לא יהיה פשרה היסטורית. מה שאני חותר אליו זו באמת פשרה היסטורית ולא הסכמות של אליטות שמתחלפות ומשתנות שלא בטוח שהן יקבלו את הסכמה של האנשים מתוך רצון.

אני דווקא מסכים להערכה שלך שלגבי הקו הירוק הפלשתינים מקבלים שהייתה הכרעה. אני מדבר גם על הפלשתינים בכלל וגם על הפלשתינים בתוך מדינת ישראל. לכן יש בכל-זאת הבדל בין הקו הירוק לבין השטחים, הגדה המערבית ורצועת עזה. לכן גם הפלשתינים בשטחים שואפים להיפרדות ולמדינה, בעוד שהפלשתינים בתוך ישראל, הייתי אומר 99 אחוז (בעקבות ה-95 אחוז) שלך בסקר שהם למעשה 99 אחוז), לא שואפים היום להיפרדות. גם אם תקום מדינה פלשתינית, הם לא שואפים להיות חלק מהמדינה הפלשתינית, לא רק מכיוון שזה לא ריאלי- הייתי אומר שזה הרבה יותר חזק מכך, מדובר במניע ערכי.

סמי סמוחה: יותר מזה. הם אפילו לא מוכנים להעביר את הכפרים שלהם למדינה פלשתינית.

עאדל מנאע: נכון. לזה התכוונתי. למשל, לא ירצו שכפרים במשולש יהיו חלק מהמדינה הפלשתינית.

מה זה אומר מבחינתנו ומבחינת חיפוש קרקע משותפת? זה אומר שהפשרה ההיסטורית הזאת צריכה להיות פשרה הוגנת, כמו שאמרת. הוגנת זה לא אומר שוויוני כמובן. היא רחוקה מלהיות שוויונית, כי מדינת ישראל קמה ותהיה על שמונים אחוז של פלשתינים ומדינה פלשתינית תקום על אולי עשרים אחוז של פלשתינים. ברור שכאן יש אי-שוויון גדול, אבל זו עדיין פשרה שהפלשתינים, לדעתי, מוכנים היום לקבל.

החלק השני הוא שלפלשתינים בתוך מדינת ישראל בכל-זאת תהיה אוטונומיה. זאת אומרת, אם היהודים מתעקשים על כך שהם רוצים מדינה יהודית, הפשרה ההיסטורית שלי היא שאני רוצה אוטונומיה, שאני אנהל את העניינים שלי. זאת הפשרה ההיסטורית שלי. זאת אומרת, אם לא, אז הפלשתינים לא מקבלים את החבילה. אם רוצים גם פשרה היסטורית וגם לשמור את האופי היהודי, אז אני דורש אחד משניים: או שכמו שדייב אמר, וזה האידיאל שלי, תקום מדינה של כל אזרחיה בין הים לבין הנהר. מדינה ליברלית או דו-לאומית או כל פתרון אחר שנותן שוויון, או שתהיינה שתי מדינות, עם אוטונומיה לערבים בישראל. בבסיס העמדה הערכית שלי עומדים שלושה דברים שאני מחפש - security, equality ו-identity. אני מחפש שלושה דברים בסיסיים לכל עם ולכל קבוצה - ביטחון, שוויון וזהות. בכל פתרון, אם אחד משלושת הדברים האלה הוא מאוים באופן לא מוצדק, אז החבילה הזאת פשוט לא תעמוד לזמן ארוך.

אני לא מאמין שאפשר להגיע למדינה פלשתינית בכל הגדה המערבית, ברצועת עזה או כמעט בכל הגדה המערבית ורצועת עזה. לכן אני בין פלשתינים רבים אחרים שגם מתחילים לחשוב בכיוון של מדינה אחת לשני העמים, למרות שזה נשמע היום אוטופי ולא ריאליסטי וכולי. אם רוצים להגיע לפשרה, הפשרה צריכה להיות מדינה פלשתינית ריבונית עצמאית. אולי מדינה עם מגבלות פה ושם בגלל ענייני ביטחון של מדינת ישראל, אבל מדינה שתוכל לפתור את הבעיות הבסיסיות של העם הפלשתיני. כלומר, גם בעיית הפליטים, שזה חלק מהביטחון הפלשתינים במדינה הזאת - לא ביטחון במובן הישראלי בלבד, אלא גם ביטחון כלכלי וביטחון של האנשים בכך שהם יוכלו להתקיים כעם ושהמדינה הזאת תחזיק מעמד. היא אולי יכולה להחליט אחר-כך לעשות פדרציות עם שכניה, אבל גם אם היא תחליט שהיא רוצה להפסיק להיות מדינה עצמאית, היא תוכל להתקיים.

פה אני בכל-זאת אקפוץ לשאלה של עדנה, כי זה קשור. אני שומע הרבה ישראלים אומרים שהערבים בישראל לא באמת נאמנים למדינה ולא מזדהים עם המדינה. או שהאנשים האלה מיתממים, ובדרך כלל יותר מזה, הם פשוט מטעים. כי מה זה להזדהות עם דבר שהוא הניגוד שלך, שזה הדבר שרוצה לחסל אותך, הדבר שלמעשה פועל כדי לא לתת לך את שלושת הדברים הבסיסיים שזה security, equality ו-identity? זאת אומרת, להזדהות עם מדינה שמצהירה שהיא מדינה יהודית וציונית, שמשמעותה לחסל את הקיום שלי פה? כל עוד המדינה היא כזאת ואלה הן מטרותיה, כיצד מבקשים ממני להזדהות אתה? הדבר ייתכן רק אם אנשים משקרים לעצמם. גם במדינות מתוקנות אחרות - וגם אני לא יודע בדיוק מה זה מדינות מתוקנות, הכוונה בדרך כלל למדינות שהן של כל אזרחיהן, למשטרים לא פשיסטים - לא מבקשים מהאזרחים להזדהות עם המדינה או להיות נאמנים למדינה. להזדהות אולי, אבל לא להיות נאמנים למדינה,

אלא להיות נאמנים לחוקי המדינה, להיות נאמנים לדברים הבסיסיים המשותפים לכל האזרחים, שהם שוויוניים לכל האזרחים. אני לא יכול להזדהות עם משהו שמפלה אותי, שלא ניתן לי שוויון. כמוכן שמדינת ישראל, כפי שהיא בחמישים השנים האחרונות, היא לא כזאת.

בהחלט הייתי רוצה להזדהות עם המדינה, אבל לא הייתי רוצה להיות נאמן לה. אמרתי, שאני כאדם לא מאמין בנאמנות למדינה; אני מאמין בנאמנות לערכים, לעצמי, למשפחתי, לחוקי המדינה, אבל לא למדינה כמדינה. כדי שאני אוכל להיות אזרח נאמן לחוקי המדינה ואזרח גאה באזרחות שלו, ולא רק מחזיק בפספורט ובתעודת הזהות, (כי כל אחד במערכת הבינלאומית צריך פספורט ותעודת זהות, אחרת הוא במצב גרוע), הייתי רוצה שהמדינה הזאת תיתן לי את שלושת הדברים שדיברתי עליהם - ביטחון, שוויון וזהות. אם המדינה לא יכולה לתת לי זהות, זהות אזרחית שיכולה להיות משותפת לערבים ויהודים, והרוב היהודי מחליט שהזהות היהודית בשלב הזה ובטווח הבא, הקרוב, או הבינוני היא דבר מאוד חשוב, אז אני בהחלט רוצה את הזהות הנפרדת שלי בתוך המכלול הזה. אנחנו לא יכולים להגיע למדינה דו-לאומית, ולכן אני רוצה אוטונומיה ולהכיר בי כמיעוט לאומי שדואג לאינטרסים הקולקטיביים הלאומיים שלו, כולל כמוכן אוטונומיה תרבותית. אני הייתי רוצה יותר מאוטונומיה תרבותית, אבל אוטונומיה תרבותית זה מינימום שבהחלט צריך להתחיל בו.

היהודים לא כל כך מרגישים טוב, סמי, עם המצב הקיים (למרות שהם אולי מצהירים שהם כן מרגישים טוב עם זה, כי בינתיים יש א-סימטריה מבחינת הכוח, יש להם יתרונות וזה מחזיק מעמד). אז אמנם הם שמחים עם המצב הזה - אבל יש שני דברים שבכל-זאת עושים אותם לא כל כך שמחים ובטוחים במצב הקיים: האחד, זה באמת הא-סימטריה בגודל, בגיאוגרפיה ובדמוגרפיה של האזור כולו, והם לא בטוחים שהתבוסה של הפלשתינים היא סופית או שהתבוסה של הערבים היא סופית, ואולי הדבר יכול להשתנות. מי יודע, אולי יהיו לערבים או לפלסטינים כלים חדשים או תהיה להם פצצת אטום, ואז כבר לא בטוח שהם הכריעו את הקרב, לכן יש פחד מהכוח של הצד השני ולכן הם כל הזמן מנסים למנוע מהצד השני להשיג כוח שאולי ישנה את הניצחון שלהם.

הדבר השני, שלדעתי גם כן מדאיג אותם, הוא שמוסרית חלק מהם, לא כולם, מרגישים שהם חלשים בזה שכאשר פתרו את הבעיה היהודית, יצרו בעיה פלשתינית. הם יודעים שהם יושבים על אדמה של אנשים אחרים, על הריסות של אנשים אחרים. הם מטיילים במדינה הזאת ורואים את הערבים ביניהם - הערבים לא נעלמו, זה לא האינדיאנים שנעלמו וגרים באיזו שמורה. זה כל הזמן מזכיר להם, וזה מציק לאנשים מסוימים. הייתי מגדיר את זה אחרת: הפלשתינים מרגישים שהעמדה המוסרית שלהם היא חזקה יותר בעניין הזה. יתכן שרוב היהודים אולי לא מרגישים שהם חלשים מבחינת עמדתם המוסרית, אבל רוב הפלשתינים, הרוב המכריע של הפלשתינים, מרגישים שמוסרית הם חזקים יותר, שיש להם עמדה מוסרית, ולכן הלגיטימציה שהם יתנו בפשרה ההיסטורית היא קלף שהם יכולים לשחק בו והיהודים צריכים אותו לטווח רחוק. שוב, אנשים לא מצהירים כך, אבל כך לפחות הפלשתינים מבינים את זה. אני אומר את הדברים כי אנשים כאן ביקשו לראות איך התמונה נראית מהצד השני.

אני רוצה להתייחס בכמה מלים למה שאמר יצחק רייטר ובוזה אני אסיים. לפני כן אגיד שכמוכן אני מסכים להצעות של סמי ובהחלט הן נראות לי מרחיקות לכת, כמשהו ריאליסטי ואפשר אולי מתישהו ליישם אותן. לעומת זאת, הסיסמא של שילוב ואינטגרציה, לדעתי היא ריקה מתוכן והיא לא יכולה להבטיח לי שום דבר. היא לא יכולה להבטיח לי לא ביטחון, לא שוויון ולא זהות. אני מכיר את הסיסמא הזאת, של שילוב ערבים, מכל מיני אנשים במפלגת העבודה ובחוגים אחרים. אנשים שמדברים עליה כבר חמישים שנה כל הזמן ולא עושים שום דבר בעניין הזה. אני לא מאשים את יצחק, ואינני טוען שהוא לא מתכוון באמת לשילוב, אני אומר שהסיסמא הזו נשחקה ואפשר להפריך אותה. כל עוד היא לא מעוגנת באמצעים חוקתיים ואחרים, היא פשוט ריקה מתוכן. מה שהיא מציעה לערבים בישראל זה מה שעזמי בשארה או אחרים קוראים ישראליות מעוותת. זאת אומרת, אינטגרציה מעוותת. אין פה אינטגרציה שוויונית. זו סוג של אינטגרציה שהיא פטרונית, פרוטקציוניסטית, כמו שכבר עושים בארץ במשך חמישים שנה - מי ש"נאמן" למדינה, מי שמזדהה עם המדינה, כמו הבדואים או הדרוזים, זוכה בשילוב ובאינטגרציה. קבוצות כאלה - שמוצגות על ידי השלטון כנאמנות למדינה, מתגייסות לצבא וכו', זוכות בשילוב ואינטגרציה. מי שיש לו עמדה גאה והוא באמת רוצה שוויון ופשרה היסטורית, נחשב לקיצוני ולא משולב. גם באקדמיה, גם באוניברסיטאות, ואני לא מדבר על מוסדות המדינה. לכן אני אומר, שכדי באמת להגיע לפשרה היסטורית צריך לעגן את הפשרה ההיסטורית הזאת בדברים מוסכמים בין שני הצדדים, וההצעות של סמי לדעתי הן בהחלט בכיוון הנכון. אם זה הדבר הפרגמטי והריאליסטי, אני בהחלט הייתי הולך על זה. אבל לא הייתי מוותר על השאיפה שלי שבכל-זאת יום אחד, יהודים וערבים, פלשתינים וישראלים, יוכלו לחיות במדינה אחת. כי לדעתי, לטווח רחוק זה הפתרון האידיאלי ואולי פעם נגיע אליו.

טלאל אלקרנאוי: נניח שאתה בכל-זאת לא רוצה להיות נאמן למדינה. אני כבדואי, כערבי כמוך, אם אני מקבל את הדברים האלו - ביטחון, שוויון וזהות - למה שלא אהיה נאמן למדינה?

עאדל מנאע: אני אומר שאני לא יכול להיות נאמן כיום, כשהמדינה היא יהודית וציונית. אני אולי כן אוכל להיות נאמן אחרת - נאמן לחוקי המדינה ויכול להזדהות. יש הבדל בין נאמנות לבין הזדהות. אתה רוצה שאני אהיה נאמן לחוק השבות?

אליעזר דון-יחיא: אני מוצא את עצמי מסכים לחלק גדול מהדברים שאתה אמרת, עאדל. לא לכולם, ולא בדיוק מאותה נקודת מוצא. אני רוצה להתנצל, לא שמעתי את כל הדברים שנאמרו כאן בגלל איחור בלתי מתוכנן, אבל בדברים שכן שמעתי אני למעשה שומע שתי גישות. שני מודלים אלטרנטיביים לסטטוס קוו הקיים. מודל אחד הוא המודל של יצחק רייטר, מודל האינטגרציה, והמודל השני הוא המודל של האוטונומיה, שסמי ועאדל ייצגו אותו.

עאדל מנאע: אולי אני אתפרץ פה ואגיד שאוטונומיה לא באה במקום אינטגרציה. להפך. אני שואף לשילוב פלוס, זאת אומרת שילוב מלא, שוויוני פלוס אוטונומיה, ולא זה על חשבון זה.

אליעזר דון-יחיא: השאלה היא מה אתה באמת מבין במונח של אינטגרציה. אם זה עניין של השתלבות או שיתוף בכל מיני מערכות חיים, בכל מיני תחומים, זה עניין אחד וזה באמת לא סותר את האוטונומיה. אני לפחות, הבנתי מדברך שאינטגרציה פירושה ניסיון אמיתי ליצירת איזושהי ישות משותפת או זהות משותפת. זהות שבאמת לא קיימת היום, כי אין בסיס משותף ישראלי, אין בסיס משותף לכל אזרחי המדינה, אפילו לא במובן שיש לרוב האמריקאים - כאשר יש קבוצות שונות אבל יש גם מסגרת משותפת של זהות. כאן אין דבר כזה כיום ואני לא חושב שיש אפשרות ממשית, לפחות בטווח הנראה לעין, ליצור את זה. לכן, לדעתך, המאמצים בכיוון הזה לא יביאו תועלת, אלא אולי להפך. אין תשתית, לא תשתית היסטורית ולא תשתית רעיונית, ליצירת אינטגרציה במובן של זהות לאומית משותפת. אני חושב שאין נכונות לא מצד זה ולא מצד זה, לא מהצד היהודי ולא מהצד הערבי. זאת עובדה שאנחנו חייבים לקבל.

אפשר לבוא ולומר שזו תהיה מדינה שהיא לא מזוהה, לא עם הלאום היהודי ולא עם הלאום הערבי, נאמר במתכונת של בלגיה. זאת אומרת, דמוקרטיה שהיא נייטרלית כמסגרת מדינית ויש בה מקום לאוכלוסיות לאומיות שונות על-בסיס של שוויון מעמד. אבל, אני מסכים עם סמי סמוחה שגם זה לא אפקטיבי ולא מעשי, מכיוון שהרוב המכריע של היהודים במדינת ישראל לא מוכן לוותר על הגדרה יהודית של מדינת ישראל, ואני חייב לומר שאני נמנה אתם. דווקא בגלל זה ונדמה לי ששמעתי גם מדברך, עאדל, משהו בכיוון הזה, אני מאוד תומך ברעיון של אוטונומיה, אוטונומיה רחבה, אולי אפילו יותר ממה שאתה מציע. אולי עד כדי ייצוג משוריין לערביי ישראל. מבחינה היסטורית מי שקרא לכך, וזה אולי מפתיע בהקשר הזה, היה ז'בוטינסקי. הוא זה שאמר שבמדינה היהודית שתקום, אם ראש-הממשלה יהיה יהודי, סגן ראש-הממשלה יהיה ערבי ואם ראש-הממשלה יהיה ערבי, סגן ראש-הממשלה יהיה יהודי.

למה אני אומר שנקודת המוצא שלי שונה? כי נדמה לי שנקודת המוצא שלך היא אי-ההזדהות עם רעיון המדינה היהודית. אבל מבחינתי, אני לא מוכן לוותר על זהותה היהודית של מדינת ישראל. דווקא בגלל זה, עמדותי היא שחשוב מאוד להכיר באמת בזכויות של הערבים כמיעוט לאומי ולהעניק אוטונומיה רחבה, אולי לא על-בסיס טריטוריאלי אבל על-בסיס תרבותי-דת. היה הסדר כזה ליהודים בליטא ובלטביה בין שתי מלחמות העולם ואני מניח שיש הסדרים נוספים, סמי יותר בקיא בזה ממני, ולדעתי צריך ללכת בכיוון הזה.

לא רק אוטונומיה כמובן, זו גם הקצאה של משאבים על-בסיס פרופורציונאלי פחות או יותר, ושיתוף בעמדות השפעה במישור הפוליטי וכולי. אני חושב שזו הדרך שצריך ללכת בה. נקודה נוספת, או הערה, למה שאתה אמרת, סמי. אתה אמרת שמדינה דמוקרטית ומדינה יהודית, זה לא תרתי דסתרי, אבל דבר אחד בא על-חשבון השני. אז אתה אומר שאתה רוצה שהמדינה תהיה יותר דמוקרטית ולכן פחות יהודית. אני לא בטוח שזאת הברירה שחייבת לעמוד בפנינו. אני לא רוצה שהמדינה תהיה פחות יהודית. אני רוצה שהיא תהיה יותר דמוקרטית.

אולי פחות ציונית?

סמי סמוחה: אני לא יודע מה זה בדיוק ציוני. אני חושב שכיום ציוני הוא מי שמאמין בקיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ורוצה לשמר את זה. זאת הגדרה של ציוני כיום. זאת אומרת, לאחר שהוקמה מדינת ישראל. לכן גם פוסט ציוני זה מי שבאמת לא מוכן לכך. זאת ההגדרה שלי.

אני לא בטוח שכדי שהמדינה תהיה יותר דמוקרטית היא צריכה להיות פחות יהודית. אני מסכים אתך שישראל לא תהיה דמוקרטית באופן מלא כל עוד היא מדינה יהודית, אבל אני חושב שאפשר גם במצב כזה לחתור באמת ליותר כיבוד זכויות. זאת אומרת זכויותיהם של הערבים אזרחי ישראל, גם כיחידים וגם כמיעוט לאומי, על כל מה שמשמע מזה. אני לא חושב שזה צריך לבוא או שזה חייב לבוא על חשבון היהדות של המדינה. להפך, דווקא מכיוון שאני רוצה לקיים את

מדינת ישראל במדינה יהודית, אז הפתרון של האינטגרציה הלאומית לא יכול לבוא בחשבון, ולו רק בגלל זה. לכן נדמה לי שמה שצריך לחקור כאן זה את הפתרון שאתם שניכם הצעתם- אוטונומיה של שיתוף. אני רואה בזה יותר התקרבות למודל הקונסוציונאלי מאשר למודל הרב-תרבותי.

סמי סמוחה: כיהודי דתי, אין בעיה עם מתן מעמד שווה לערבים במדינת ישראל?

אליעזר דון-יחיא: איפה כתוב שאסור?

סמי סמוחה: האם במדינה יהודית יכול להיות נשיא מדינה ערבי?

אליעזר דון-יחיא: לדעתי, עקרונית לא. דרך אגב, היו על זה דיונים ויש על זה דיונים ואני לא רוצה להיכנס לזה, אבל עסקתי בנושא הזה.

סמי סמוחה: נשיא ערבי לא יכול להיות. ראש-ממשלה אפשר, אבל לא נשיא.

אליעזר דון-יחיא: הרמב"ם, שהוא מקובל או נחשב לא רק על-ידי יהודים אלא בהחלט גם על-ידי ערבים, אמר שהפירוש הוא 'לא ימנו'. אבל אתה יכול לפרש את ההלכה אחרת, במגבלות מסוימות- ואני בהחלט חושב, שזו לא פרשנות אוטורית אלא בהחלט פרשנות לגיטימית, שאין כאן כל בעיה מבחינה הלכתית.

כאמל ריאן: אני חושב שהמעגל הזה והמפגש הזה הוא הדמוקרטי ביותר. שימו לב שהמשוואה שאנחנו שמנו במרכזו ושאנחנו מטפלים בה כבר במפגש השלישי היא דמוקרטיה מול יהדות. כמה היא יותר ציונית, פחות ציונית, יותר יהודית, פחות יהודית. לא דיברנו על הנושא החשוב, על הזווית השלישית או הצלע השלישית, הוא הצד הערבי, זה כי אנחנו באנו לדבר על מדינת ישראל, על הבעיה של מדינת ישראל ולא על בעיית המגזר הערבי באופן ספציפי. הבעיות של המגזר הערבי הן בשתי רמות. אני רוצה כרגע לדבר בערבית, כך שגם אתם, במעגל הזה, תשמעו פעם כמה מלים בערבית. (מדבר ערבית).

עאדל מנאע: תרגום חופשי: אב שיש לו שתי בנות, אחת בנגב ואחת בגליל, הלך לבקר את שתיהן. שאל את הבת בנגב מה נשמע, איך הכל, אז היא אמרה לו: חרשנו, זרענו ואנחנו מחכים עכשיו שירד גשם. אם ירד גשם, אנחנו במצב מצוין. תתפלל שירד גשם. הלך לגליל לבקר את הבת השנייה, שאל אותה מה נשמע. אמרה לו: חרשנו, זרענו, הזרעים כבר נבטו, אבל אם ירד גשם כבר בעונה הזאת, הכל יתקלקל. אז תתפלל שלא ירד גשם. הוא הלך הביתה ואישתו שאלה אותו מה שלום הבנות, הוא סיפר לה מה אמרו. ענתה לו: אנחנו במצב גרוע, אבל אפשר להתפלל לאלוהים שיוריד גשם בנגב ולא יוריד גשם בגליל.

כאמל ריאן: אנחנו לא מיעוט רגיל כמו המיעוט בבליה, ברומניה. אנחנו לא מיעוט רגיל. אנחנו 'מיעוט-רוב'. זהו מושג שצריך להכניס אותו לראש היהודי. אנחנו לא המיעוט של בליה, אלא אנחנו מיעוט שיש לו נפש, וזה נשמע קצת מאיים. לנו יש הרגשה שהרוב הם ערבים, שאנחנו חלק מים ערבי ומאוקיינוס מוסלמי. אנחנו מורכבים משני דברים- האדמה והכוח. אתה אומר שהמדינה מחזיקה בשני מאפיינים- שיהיה רוב יהודי, והדבר השני הוא חוק השבות או הזיקה לעם היהודי. לגבי המאפיין האחרון, גם לנו יש זיקה לעם הפלשתינאי. נשאר עניין הרוב. אם אתה רוצה להשתלט על המדינה ולקבוע מה האופי בגלל שאתה רוב, אז כמו שאומר משל ערבי: "קשר אותן, זרק אותן לים ואמר לו: אל תתרטב במים". זה מה שאומרים אצלנו לגבי עניין הרוב. היותך רוב לא נותן לך את הלגיטימציה להכתיב את העניינים. כך אתה דוחף את הערבים במדינת ישראל ואומר להם שיחפשו חוק מקביל לחוק השבות. לכן אני חושב שכשצריך לדבר על האזרחים הערבים במדינת ישראל, צריך להתייחס אליהם לא רק כקבוצה קטנה שבתוך מדינת ישראל, אלא כקבוצה שהיא - וזו הבעיה, זה לב הבעיה - שייכת לים ערבי ומוסלמי.

אני רוצה לומר משהו שאמרת בפעם הקודמת. זה לא מובן מאליו שמנהיגי התנועה האיסלמית, שהם בקצה הקשת הפוליטית הישראלית, הם היום בעד פשרה טריטוריאלית. זאת הזדמנות, ניתן היום באמת לגבש פשרה היסטורית על כל המנהיגות של המגזר הערבי שתהיה לה השפעה גם בחו"ל.

אני שומע ויכוחים בין מנהיגי התנועה האיסלמית במדינת ישראל לבין מנהיגי התנועה האיסלמית מחוץ למדינת ישראל, וזה לא קל.

סמי סמוחה: אתה יודע למה? משום שהם מיעוט במדינה יהודית והם יודעים שאין כאן רוב מוסלמי ולעולם לא יוכלו להפוך את ישראל למדינה מוסלמית. זאת הסיבה.

עאדל מנאע: הוא מדבר על זה שהתנועה האיסלמית מוכנה לפשרה היסטורית.

סמי סמוחה: כן. הבעיה היא שערביי ישראל מכירים בחולשה המבנית שלהם.

כאמל ריאן: זה לטווח קצר. זה תלוי בך. מה שאמר סמי על פתרון זמני לתקופה זמנית, זה מקובל, אבל זה לא משהו לטווח ארוך. זה קושר אותי לשאלה של עדנה על עניין הנאמנות. כל עוד המדינה היא מדינת יהודים או מדינת העם היהודי, לא תהיה נאמנות. אדם לא יהיה נאמן לכפר שלו, כל עוד הוא לא מרגיש שהוא שייך לו. לכן להכיר ביישובים, זה חשוב מאוד. הכל מתחיל מהשאלה למי המדינה שייכת, האם היא שייכת לי או רק לסמי ולחבורה שלו. אני אהיה נאמן אם אני ארגיש שהיא שייכת לי, ושהוא נותן לי להרגיש שהיא שייכת לי, וזה כולל את כל המעגלים ואת כל החוקים.

ראסם חמאיסי: אני רוצה להוסיף נקודה שכאמל צריך להתייחס אליה. כמו שיש זיקה של העם היהודי לטריטוריה של ישראל, יש גם זיקה של העולם האיסלמי לטריטוריה של פלשתיין, מבחינת התפיסה והאמונה. אני חושב שהדבר הזה מאוד חשוב. עם כל הכבוד לתנועה האיסלמית, כשהיא תיסע לירדן, ישאלו אותה איך היא חתמה על מסמך או על מנשר שמכיר בזכות של מדינה יהודית בארץ-ישראל. לכן צריך לדבר על הצד האינסטרומנטלי שמאפשר יותר המשך של קיום ושיתוף, ולא לדבר על הצד הערכי.

אליעזר דון-יחיא: רציתי להוסיף לגבי נושא הנאמנות, שהוא נושא חשוב והועלה כאן על-ידי כמה מהחברים. אני חייב לומר שאני לא מצפה. זאת אומרת, אני לא תובע ואני לא מצפה לנאמנות או הזדהות מבחינה רגשית. זהו דבר שהוא בלתי אפשרי. זאת אומרת, איך אתה יכול לחייב בן-אדם שירגיש הזדהות? מה שכן אזרחים שמקבלים מהמדינה שירותים של ביטחון וכולי, אפשר לצפות ולתבוע מהם ציות לחוקים. אני גם לא מצפה להזדהות רגשית עם המדינה מהחרדים. ואם הם לא רוצים לחגוג את יום העצמאות ואם הם לא רוצים להניף את דגלי ישראל, זאת זכותם.

סמי סמוחה: אני רוצה להגיד להפך. אני מתפרץ, כי חשבתי כמוך הרבה שנים וברמה האידיאולוגית אני מסכים אתך במאה אחוז. אבל המציאות, החיים, חוקים ממה שאתה אומר ואנשים לא יוכלו לחיות לאורך זמן בלי הזדהות ובלי איזשהו רגש. אולי תאהב לשמוע את זה שהתרחשו דברים אצל ערביי ישראל, שבגלל אורך הזמן של חמישים שנה והצורך הנפשי שלהם להזדהות, הם מתחילים לאט לאט להזדהות. זה קורה בלית ברירה ובניגוד להשקפתי, להשקפת עולמי, כמו גם בניגוד לחשיבתי המדעית, אבל זה מה שאני רואה שקורה בשטח. אני רואה שערביי ישראל מניפים דגלים, שהם לא צריכים להניף, ביום העצמאות.

דוד קרצ'מר: בעקבות ההערות המעניינות שלך, כאמל, גם אנחנו כמובן מודעים לכך שאנחנו מיעוט בתוך עולם ערבי ומוסלמי. זאת אחת הבעיות. זאת אחת הסיבות לכך שאמרתי שאני לא חושב שאפשר לדבר על פתרון שגם אני וגם עאדל חושבים שהוא הפתרון האידיאלי. משום שאם אני מדבר על עניין הביטחון, גם אם אני מוכן להניח כרגע שבתוך המדינה הקטנה אפשר להגיע לפשרה לגבי צורת החיים ואופי המשטר, אז כל מה שאתם אומרים מחזק את כל החששות הקיימים, שהדבר הזה לא יחזיק מעמד. אנחנו גם יודעים על תהליכים מסוימים בתוך מדינות מוסלמיות שהוקמו כמדינות דמוקרטיות, ואנחנו רואים מה שמתרחש בחלק מהמדינות האלה היום. אני חושב שהדברים האלה יכולים לקרות גם במדינה יהודית אם חלק מהכוחות שאנחנו רואים שם משתלטים גם על המדינה הזאת, ויש חשש בכיוון הזה. אבל היא הנותנת.

יצחק רייטר: אתה אמרת שאתה רוצה להרגיש שהמדינה שייכת לך. מה גרום לך להרגיש שהמדינה שייכת לך?

כאמל ריאן: מדינת כל אזרחיה.

יצחק רייטר: והיא לא יכולה להיות גם מדינה יהודית וגם מדינת אזרחיה?

כאמל ריאן: למה שלא תהיה מדינה איסלמית-יהודית?

יצחק רייטר: נשאיר את זה פתוח, אבל יש פה שאלה. זה לא מובן מאליו.

כאמל ריאן: זהו גם לא עניין של לאום. זה קשור באמונה.

סמי סמוחה: מדינת היהודים ומדינת הערבים. הם ערבים. למה אתה לא מגדיר אותם כיהודים? זה פשוט מאוד, כי אתה יודע שיש יהודים שהם רוב, שהם שולטים, ושיש גם אזרחים אחרים שיש להם איזשהו מעמד. האלטרנטיבה היא מדינה דו-לאומית. כשאתה אומר גם זה וגם זה, זאת מדינה דו-לאומית.

אחמד סעדי: החמצנו נקודה אחת, הטמעת השינויים שסמי דיבר עליהם. זה לא העניין של סעיפים אלא עניין של גישה. צריך לשנות את הגישה ולדעתי צריך לבצע איזשהו אקט שיביא לשינוי הגישה. למשל, הקיבוצים והמושבים מקבלים עכשיו אדמות בקנה מידה ענק. אני חושב שהכרה בהחזרת שטחים שהופקעו או פיצוי לכפרים או לאנשים על קרקעות שהופקעו ב-48, כפי שקרה, עשויים ליצור יתר הבנה של הצורך בהערכה מחדש של יחסי הרוב-מיעוט. דבר שני. אולי בניגוד למה שנאמר עד כה, אני חושב שהושם דגש רב מאוד על המדינה והלאום, אבל האדם, האזרח, הולך ומתפספס. אני חושב שצריך אולי לחשוב על זה כחלק מהתפיסה. בישראל התפיסה של לאום היא כל כך חזקה, עד שהאלמנט של אזרח, של חיי האדם כאזרח, הולך לאיבוד בתוך קטיגוריות כלליות. אני חושב שאנחנו לא רק צריכים לדבר על עקרונות, אלא גם צריכים לחשוב על מנגנונים שיביאו לקבלה של צורה אחרת של חיים שהיא גם לגיטימית וגם אפשרית.

עדנה אולמן-מרגלית: אמרתם קודם שכפרים ערבים ישראלים לא יהיו מוכנים להיכלל במסגרת מדינה פלשתינית. למה, אם אמרנו שהם לא מקבלים identity, security ו-equality?

סמי סמוחה: כי גם שם הם לא יקבלו את זה.

עדנה אולמן-מרגלית: האם זהו רק שיקול כלכלי, האם זה רק פחד שהמשטר שם לא יהיה דמוקרטי? אני רוצה להבין.

סמי סמוחה: חלק מהתהליך ההיסטורי זו השלמה, השלמה עם היותם חלק ממדינת ישראל. עם זה הם השלימו.

עדנה אולמן-מרגלית: זה אותו תהליך שדיברת עליו של מין גאווה או איזושהי הזדהות למרות כל ההגיון?

סמי סמוחה: החלק החיובי הזה הוא עדיין מוגבל, החלק השלילי שהרבה יותר מקרב אותנו לזה הוא שכל אלטרנטיבה אחרת גרועה בהרבה.

עדנה אולמן-מרגלית: מבחינה כלכלית בעיקר?

סמי סמוחה: לא מבחינה כלכלית. זה משטר לא דמוקרטי. ישראל היא לא דמוקרטיה בשביל הערבים.

עאדל מנאע: אני לימדתי כמה שנים סטודנטים שהיו לי קשרים טובים איתם. סטודנטים תחת כיבוש. כשעשו הפגנות, באו סטודנטים שידעו שאני בוגר האוניברסיטה העברית ושאתי אזרח ישראל ודיברנו גלויות. הם אמרו לי: שמע, אנחנו מקללים את ישראל, מקללים את הכיבוש ונלחמים למען עצמאות, אבל אנחנו גם מסיירים במדינות הערביות. אילו היינו חיים תחת משטר ערבי, מה שאנחנו עושים פה בהפגנה בביר זית, לא היינו מצליחים לעשות. ועכשיו תחת ערפאת ו תחת ג'יבריל רג'וב הם באמת לא יכולים לעשות, מה שעשו תחת הכיבוש. אולי לפעמים ירו בהם, אבל הם יכלו להרשות לעצמם לעשות בתוך הקמפוס דברים שלא עושים עכשיו תחת המשטר של ערפאת.

טלאל אלקרנאוי: אני רוצה להוסיף כמה משפטים. כל עוד לא ימצא פתרון לפלשתינאים, אז חלק מהבעיה הפלשתינאית היא של ערביי ישראל. אני אזרח מדינת ישראל, גם נאמן, גם לויאלי, ואני אומר את זה חד-משמעית. אני לא מתבייש. יש בעיות וחילוקי דעות

ומאבקים שבהם אני רוצה להיאבק ולהשיג את מה שמגיע לי, ולהשיג את הזכויות שלי. אני רוצה לעבור ליד האדמה של הסבא שלי כי יש לי את הזכות להגיע אליה. כל עוד אני לא יכול לשים שם את הרגל, זה עושה לי הרגשה לא טובה. אני צריך להיאבק בתוך מדינת ישראל. איפה הבעיה? מצד אחד מדובר במדינה יהודית, ומצד שני מדובר בהצעה שלך לגבי גיוס חובה. איך אתה רוצה שאני אתגייס לצבא, כל עוד המדינה היא מדינת היהודים? זאת בעיה. בוודאי שאני לא יכול להשלים עם זה. אם אני רוצה ללכת לצבא, אני רוצה להרגיש הזדהות עם המדינה באופן מלא, אבל אני לא מזדהה עם מדינת היהודים. לכן ההצעה של מדינת היהודים בלבד לא מתקבלת. זה לא יכול להתקבל אצל אף אחד מאתנו. יש להבדיל בדברים שאמרת, בין הקטע של מדינה יהודית לבין השאלה האם אני מחוץ למדינה או לא מחוץ למדינה. אני לא מחוץ ואני לא מוכן להיות מחוץ - אני מוכן להיאבק בתוך המדינה, להיאבק על הזכויות שלי. זה לגיטימי. מותר להיאבק, מותר להילחם בכל הדרכים החוקיות על הזכויות ולהשיג את הזכויות, אבל בין זה לבין לא להיות נאמן למדינת ישראל, יש הבדל של שמים וארץ.

קריאת ביניים: סליחה, מה זה לא להיות נאמן?

טלאל אלקרנאוי: אם מדינת ישראל תותקף מחר על-ידי רוסיה, אני הראשון שמוכן להילחם למען מדינת ישראל.

קריאת ביניים: אם על-ידי מצרים?

טלאל אלקרנאוי: זאת בעיה אחרת. יש לי קרובי משפחה בתוך מצרים. לכן זה לא אומר שאני לא נאמן למדינת ישראל בקטע הזה.

ראסם חמאסי: אני חושב שההערכה לגבי זה שהפלשתינים אינם מוכנים לעבור ממדינת ישראל על קרקעותיהם ויישוביהם בטווח הרחוק, לא נכונה. כאשר אתה בונה מדינה בדרך, יש לך סוגיות. כאשר אתה בונה את המדינה, אני אהיה מוכן ראשון עם הקרקעות שלי לבוא ולהיות חלק מפלשתינ.

עאדל מנאע: זו נקודה מאוד חשובה, כי סמי מזכיר את זה בכמה מפגשים. אתה סוקר מה שיש בשטח, ויש הבדל גדול בין עמדה שאומרת זה הרע במיעוטו ולכן אני מקבל את המצב הזה, לבין מצב, נניח בעוד חמש-עשר שנים, כשתקום מדינה פלשתינית. הכוונה היא למדינה מסודרת, כלומר אתה לא עובר ממצב של ביטחון למצב של תוהו ובוהו. אם תקום מדינה פלשתינית שתהיה מדינה מסודרת שנותנת בסיס שווה לישראל מבחינת זהות, לאו דווקא בסיס כלכלי או דמוקרטי שווה אבל כן זהות ומשהו שהוא דומה, מתקרב, מבחינה כלכלית ומבחינת ביטחון בסיסי למה שיש בישראל. לדעתי מה שאמר ראסם חשוב. אז, זה כבר לא יהיה הרע במיעוטו, כי אז זה כבר יהיה פחות או יותר כמו בישראל, ואולי גם יהיו בצד הפלשתיני יתרונות והוא כן יעבור.

סמי סמוחה: אתם אומרים דברים מאוד מסוכנים. אתה אומר שיש פוטנציאל גבוה מאוד לפרישה. אתה אומר שכרגע אין פוטנציאל כזה, אבל ברגע שהצד השני יהיה קצת מושך, זה יהיה.

עאדל מנאע: לא, אני אסביר שוב. זו נקודה מאוד מרכזית ואני אסביר אותה. אם המצב בישראל יימשך כמו שהוא היום, כלומר שהמדינה היא יהודית ציונית, שמטרותיה בגדול הן למעשה להחליש אותי, לחסל אותי, לא לתת לי שוויון, לא לתת לי ביטחון, לא לתת לי זהות וכולי, אם זה יהיה המצב וימשיך להיות המצב ותקום מדינה פלשתינית בצד השני שכן נותנת לי ביטחון בסיסי וכן נותנת לי זהות לאומית שאני לא יכול לקבל אותה בישראל, גם אם לא תתן לי זהות אזרחית שאני יכול לקבל אותה בישראל - אז פשוט המצב יהיה אותו הדבר. לכן אני רוצה בפשרה היסטורית, בכך שאני אקבל את המצב שאני נמצא בתוך ישראל מתוך בחירה ולא מתוך כורח. על זה דיברתי, על זה שאני רוצה להיות גאה בישראליות שלי, שהבחירה שלי היא להיות ישראלי ללא כורח, לא בגלל שאין אלטרנטיבה אחרת או שהיא גרועה יותר. זה העתיד שאני רוצה לבנות אותו, ולא כמו שאתה הבנת אותי, כאילו שאני מתכוון להפרדה בכל מצב ובכל מקרה.

מרדכי קרמניצר: אנחנו חייבים לסיים את המושב הזה. אני חושב שהוא היה מושב עשיר והתקדמנו. אני לא יודע אם כל אחד מכם מרגיש את זה, אני ניסיתי להאזין מהצד

ואני חושב שדי ברור איפה יש כר לא מצומצם של הסכמות בתוך הדברים כאן. כמובן שיש גם שטחים לא מבוטלים של אי-הסכמה, אבל יש גם בהחלט בסיס די רחב של הסכמה, לפחות בינינו.